

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ
(Α.Μ.: 1012201903049)

**Θέμα: «Η εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στη Μεσσηνία και
ευρύτερα στην Πελοπόννησο»**

Επιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαλίδης
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ελένη Ζυμή
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2021

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή	5

Α' Κεφάλαιο

Η εκστρατεία που οδήγησε στην πυρπόληση της Σμύρνης.....	8
1.1. Εννοιολογική προσέγγιση της Μικρασιατικής Καταστροφής.....	8
1.2. Η εκστρατεία στη Μικρά Ασία	9
1.3. Συνθήκη Σεβρών-Πορεία προς την Καταστροφή	15
1.4. Πυρπόληση της Σμύρνης	17

Β' Κεφάλαιο

Η Έλευση και η εγκατάσταση 1.500.000 προσφύγων στο ελληνικό έδαφος.....	23
2.1. Συνθήκη της Λωζάννης.....	24
2.2. Η μέριμνα για τη στέγαση των προσφύγων	25
2.3. Η Ελλάδα ως νοσογόνος χώρος υποδοχής.....	30
2.4. Ελονοσία	30
2.5. Τυφοειδής πυρετός και δυσεντερία	31
2.6. Φυματίωση	32
2.7. Το νοσολογικό φάσμα των προσφύγων	33

Γ' Κεφάλαιο

Οι πρόσφυγες στην Μεσσηνία: τρόπος υποδοχής, ένταξη, συμπεριφορές	41
3.1. Τρόπος Αφιξης των Προσφύγων	41
3.2. Η Άφιξη των Προσφύγων στην Καλαμάτα.....	43
3.3. Υποδοχή και Περίθαλψη των Προσφύγων στην Καλαμάτα.....	44
3.4. Η συμβολή άλλων τοπικών φορέων της Μεσσηνίας για την περίθαλψη των προσφύγων	47
3.5. Προσφυγικοί συνοικισμοί στην Καλαμάτα και την Μεσσήνη.....	49
3.6. Ο ρόλος της ΕΑΠ.....	52
3.7. Στέγαση	53

3.8. Στέγαση προσωρινή (επιτάξεις, καταυλισμοί)	54
3.9. Στέγαση μόνιμη (λίθινα σπίτια).....	55
3.10. Οι συνοικισμοί των προσφύγων στην περίοδο του πολέμου (1940-41), της κατοχής (1941-1944) και του εμφυλίου (1944-1949)	55
3.11. Προσφυγικοί σύλλογοι- Αθλητικά Σωματεία	57

Δ' Κεφάλαιο

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων και η πολιτική τους ενσωμάτωση	58
4.1. Επαγγέλματα Ανδρών	62
4.2. Επαγγέλματα Γυναικών	65
4.3. Γραπτές Μαρτυρίες Προσφύγων	68

Ε' Κεφάλαιο

Η πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων της Καλαμάτας	71
5.1. Οι αιτίες της φιλοβενιζελικής τους στάσης.....	71
5.2. Η απουσία προσφυγικών κομμάτων	76
5.3. Οι επιπτώσεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930.....	78
Επίλογος	81
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	85
Περίληψη	90

Πρόλογος

Όσο διήρκησε ο Α' παγκόσμιος πόλεμος οι ελληνικοί πληθυσμοί της Θράκης αλλά και της Μικράς Ασίας που διαβιούσαν κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό δοκιμάστηκαν σκληρά από συνεχείς διώξεις. Οι διωγμοί προυπήρχαν και παλαιότερα κατά την διάρκεια της Επανάστασης των Ελλήνων του '21 όπου δημιουργήθηκαν μετεγκαταστάσεις ελληνικών-χριστιανικών ομάδων από διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας προς τον επαναστατημένο Ελλαδικό χώρο. Οι μετακινήσεις αυτές ήταν ομαδικές και θεωρούνται ως η αρχή του ζητήματος της προσφυγιάς. Ο Μικρασιατικός χώρος, ο ηπειρωτικός ελλαδικός χώρος αλλά και το σύμπλεγμα νησιών του Αιγαίου αποτέλεσαν τους τόπους όπου προέρχονταν οι μεταναστευτικές ροές. Δεν εντάσσονται όμως οι ροές αυτές σ' ένα σχέδιο πιο γενικό απομάκρυνσης του ελληνικού πληθυσμού, όπως αυτό συνέβη κατά την οχταετή περίοδο 1914-1922. Οι Νεότουρκοι εθνικιστές επιδίωξαν να απομακρύνουν κάθε στοιχείο ξένο από την Τουρκία, έχοντας υιοθετήσει την τακτική του φόβου σε βάρος των χριστιανών υπηκόων. Το έτος 1914 η διακυβέρνηση των Τούρκων μάζεψε Μουσουλμάνους από όλα τα κομμάτια της αυτοκρατορίας και βιαίως τους μετακίνησε στο Ανατολικό κομμάτι της Θράκης και στα παράλια της Μικράς Ασίας αναγκάζοντας έτσι περίπου 80000 Έλληνες της δυτικής Μικράς Ασίας και του Ανατολικού τμήματος της Θράκης να φύγουν από τις εστίες τους και να έρθουν να εγκατασταθούν στην Μακεδονία. Ο μικρασιατικός ξεριζωμός προκλήθηκε από το κλίμα φόβου και ανασφάλειας που δημιουργήθηκε εκεί μετά τις πολεμικές ενέργειες των Τούρκων, που ήθελαν να προλάβουν επαναστάσεις των Ελλήνων, καθ' όλη την διάρκεια της Επανάστασης στον Ελλαδικό χώρο. Συνεπώς από το έτος 1913 το ένα μετά το άλλο κύματα προσφύγων κατέφθαναν στον Ελλαδικό χώρο -αφού υπήρχαν ελεύθερα ελληνικά μέρη- με αποκορύφωμα τους Έλληνες της Μικρασιατικής καταστροφής. Οι προσφυγικές ροές από την ενδοχώρα και από το Αιγαίο ήταν αποτέλεσμα της αποτυχίας του επαναστατικού ξεσηκωμού στις περιοχές αυτές.

Όσον αφορά τις ροές αυτές τις προσφυγικές για τις μετεγκαταστάσεις οι ιστορικές αυτές πηγές είναι ιδιαίτερα λίγες, γιατί οι περιηγητές και οι ιστοριογράφοι των χρόνων αυτών ασχολήθηκαν πιο πολύ με τις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις του Εθνικού αγώνα. Η έννοιά τους όμως ήταν πολυεπίπεδη για την εθνική ιστορία: διαμόρφωσαν το νέο δημογραφικό προφίλ της ελεύθερης πλέον Ελλάδας και βοήθησαν στη γνωριμία και στον πνευματικό διάλογο επικοινωνίας μεταξύ των

Ελλήνων. Συνεπώς, με την διαδικασία της συμμαζώξης και συγχώνευσης των ελληνικών χριστιανικών πληθυσμών, εν αντιθέσει με το γεωγραφικό χωρισμό τους κατά τα χρόνια της τουρκικής κατοχής, βοήθησε στη δημιουργία του νέου πλέον ελληνικού κράτους.

Ακριβώς μετά την Μικρασιατική Καταστροφή οι αξιωματικοί και στρατιωτικοί ξεσηκώθηκαν με το Κίνημα της 11ης Σεπτεμβρίου 1922. Ζητούσαν την άμεση παραίτηση του Κωνσταντίνου, θεωρώντας τον έναν από τους κύριους υπαίτιους των δυσμενών συνθηκών, και τη δημιουργία νέας κυβέρνησης που να έχει πλέον την εμπιστοσύνη των συμμάχων (αντάντ).

Η έλευση και εγκατάσταση των μικρασιατικών προσφύγων και συγκεκριμένα των 2205 προσφύγων στην Μεσσηνιακή γη¹ που τελικά εγκαταστάθηκαν και αποκαταστάθηκαν με κρατική μέριμνα στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Καλαμάτας και της Μεσσήνης, αποτελεί σπουδαία μελέτη στα πλαίσια της διπλωματικής εργασίας με θέμα την εγκατάσταση των προσφύγων στη Πελοπόννησο και ιδιαίτερα στη Μεσσηνία. Η μελέτη εξετάζει την άφιξη των προσφύγων από το πρώτο τους διωγμό το 1914 με αποκορύφωμα το 1922.

Η πραγμάτωση της πτυχιακής εργασίας πραγματοποιήθηκε με την πολύτιμη βοήθεια και συμβολή του καθηγητή του τμήματος (ΤΙΑΔΠΑ)- Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών κυρίου Θανάση Χρήστου, στο πλαίσιο των σπουδών ως προπτυχιακός φοιτητής, δίνοντας μου το έναυσμα για την επιστημονική μελέτη ιστορικών και συναφών γεγονότων καθώς και την συνεχή ενασχόληση και αναζήτησή τους.

¹ Ο αριθμός 2205 προέκυψε από την επεξεργασία σε Η/Υ των στοιχείων του αρχείου της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας. Στον αριθμό δεν αντιστοιχούν «οι κληρονόμοι» προσφύγων ούτε οι «μη πρόσφυγες», δηλαδή οι εξ αγχιστείας συγγενείς, παρόλο που δόθηκαν σε αυτούς τα οριστικά παραχωρητήρια. Δηλαδή τα 2205 άτομα είναι οι αρχικοί πρόσφυγες.

Εισαγωγή

Η κρατική μέριμνα κατά την περίοδο του Μικρασιατικού ξεριζωμού, στάθηκε αναγκαία απέναντι στους καταποντισμένους και εξαθλιωμένους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, οι οποίοι εγκατέλειψαν αναγκαστικά τις εστίες τους και βρέθηκαν στην άγνωστη γι' αυτούς μεσσηνιακή γη. Στο πλαίσιο της «αστικής» τους αποκατάστασης, η πολιτεία τους εξασφάλισε στέγη. Παρά τις καλές προθέσεις των εκάστοτε κυβερνήσεων οι γραφειοκρατικές κωλυσιεργίες, η οικονομική κρίση, η Κατοχή, ο Εμφύλιος Πόλεμος κ.ο.κ., καθυστέρησαν αρκετά την απόδοση επίσημων τίτλων ιδιοκτησίας. Η πλειονότητά τους δόθηκε μετά την δεκαετία του 1950, ενώ εκκρεμότητες υπήρχαν μέχρι και την δεκαετία του 1990.

Επίσημοι τίτλοι ιδιοκτησίας, τα λεγόμενα «Οριστικά Παραχωρητήρια», εκδόθηκαν αρχικά τις δεκαετίες του 1930 και 1940 από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, μετά από εισήγηση του Κεντρικού Συμβουλίου Πρόνοιας και Στεγασεως ή από την τότε Αγροτική Τράπεζα, ενώ τις επόμενες δεκαετίες από τη Νομαρχία Μεσσηνίας, και συγκεκριμένα από το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας.

Στο αρχείο, της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας, εμπεριέχονται, εκτός από τα Οριστικά Παραχωρητήρια, και οι αιτήσεις των προσφύγων με τα συνημμένα δικαιολογητικά τους. Δηλαδή, τα πιστοποιητικά της οικογενειακής τους κατάστασης από έναν επίσημο προσφυγικό σύλλογο «Σύλλογος των εν Καλάμαις Αλυτρώτων».

Με την απογραφή που διεξήχθη τον Απρίλιο του 1923, λίγο πριν την επίσημη ανταλλαγή των πληθυσμών που ορίστηκε να αρχίσει την 1^η Μαΐου του 1923, ο αριθμός των προσφύγων που είχαν κατακλύσει το Νομό Μεσσηνίας έφθανε ήδη τα 9323 άτομα: 4308 άνδρες και 5015 γυναίκες. Οι μισοί σχεδόν βρήκαν καταφύγιο στο δήμο Καλαμάτας, αρκετοί στο δήμο Μεσσήνης και οι υπόλοιποι διασκορπίστηκαν σε άλλα μέρη του νομού με προτίμηση τις παραλιακές περιοχές.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι στις πόλεις της Πελοποννήσου δεν παρατηρήθηκε υψηλό ποσοστό εγκατάστασης προσφύγων. Το μεγαλύτερο ποσοστό ενσωματώθηκε στο Αίγιο με 17,3%, η Καλαμάτα με 12, 4%, το Άργος με 12,2% και η Πάτρα με 10,8%, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό είχαν τα Φιλιατρά με 0,9%, η Αμαλιάδα με 2,5% και η Σπάρτη με 3,8%.

Η Καλαμάτα, πρωτεύουσα του νομού Μεσσηνίας διαθέτοντας μεγάλη πόλη για τα δεδομένα της εποχής αλλά και μεγάλο λιμάνι, αποτέλεσε το επίκεντρο της

άφιξης των προσφύγων την περίοδο 1914 με 1922. Η ίδια τμηματοποίησε τους πρόσφυγες και τους χώρισε τόσο εντός όσο και εκτός της πόλης και του νομού. Σε καμία περίπτωση δε διαθέτει το τίτλο της προσφυγούπολης, όπως η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη, η Μακεδονία. Αντίθετα, υπήρξε η πόλη- σύμβολο στις συχνές μετακινήσεις των προσφύγων από μέρος σε μέρος, προς αναζήτηση καλύτερου βιοπορισμού. Το βέβαιο είναι ότι ο ερχομός των Μικρασιατών νεηλύδων² διαφοροποίησε τα δημογραφικά δεδομένα της Καλαμάτας και αυτό φαίνεται από τις απογραφές που σημειώθηκαν το 1920 και 1928. Η πόλη τότε αριθμούσε 20.800 (το 1920) και 28.960 (το 1928). Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν αυτή η δημογραφική αναπτυξιακή εξέλιξη αποτελεί αποκλειστικά και μόνο άφιξη των προσφύγων. Αυτό θα αναλυθεί περαιτέρω στην ερευνά μας που βασίζεται με καταγραφή πληθυσμού το σίγουρο που μπορούμε να πούμε είναι ότι η αύξηση του δημογραφικού ποσοστού δεν οφειλόταν μόνο στη συσσώρευση των προσφύγων αλλά και στο αυξημένο ποσοστό εσωτερικής μετανάστευσης. Διότι σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου η Καλαμάτα υπήρξε σπουδαίο εμποροβιομηχανικό κέντρο με πολυσύχναστο λιμάνι γι' αυτό και αποτέλεσε πόλο έλξης προσφύγων και γηγενών.

Η μελέτη της παρούσα πτυχιακής εργασίας διαμορφώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται τα συνταρακτικά γεγονότα της Μικρασιατικής καταστροφής το 1922 με απόγειο την πυρπόληση της Σμύρνης από το κεμαλικό- τούρκικο στόλο. Γίνεται αναφορά στις δεκάδες χιλιάδες καταστροφές που άφησε ο πόλεμος, δείνα, εξαθλίωση, απώλειες, θύματα, εκπατρισμός με βίαιες μεθόδους και καταφύγιο στα ελληνικά εδάφη, εικόνες, δηλαδή, που αποτυπώνουν την εθνική τραγωδία του ελληνισμού.

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην έλευση των 1.500.000 εκατομμυρίων προσφύγων στο ελληνικό έδαφος και η φροντίδα σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, στέγασή και είδη πρώτης ανάγκης κ.λπ. Γυναικόπαιδα, άνδρες, ηλικιωμένοι προσέρχονται στα ελληνικά αστικά κέντρα, εξαθλιωμένοι και χαροκαμένοι προσπαθώντας να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους μετά από τα δεινά του πολέμου για καλύτερες συνθήκες ζωής σε Αθήνα, Θράκη, Θεσσαλονίκη, Πελοπόννησο κ.ά.

Στο τρίτο κεφάλαιο εστιάζουμε στην άφιξη των προσφύγων στην Μεσσηνία και ιδιαίτερα στην Μεσσηνιακή πρωτεύουσα την Καλαμάτα αλλά και την Μεσσήνη.

² Νεόφερτοι, αυτοί που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν σε έναν τόπο πρόσφατα.

Με βάση την μελέτη που υλοποιήσαμε με αποδεικτικά στοιχεία από τα Γενικά Αρχεία της Μεσσηνίας διατυπώνουμε με σαφή τρόπο την ένταξη των προσφύγων, το τρόπος υποδοχής τους μέσω του ρόλου της Ε.Α.Π., την φροντίδα για στέγη, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, είδη πρώτης ανάγκης, ενδυμασία. Επίσης, αναφέρουμε τις ενέργειες και τις δράσεις τοπικών φορέων (λ.χ. Προσφυγικοί σύλλογοι, αθλητικά σωματεία κ.α.) οι οποίοι συνέδραμαν στην ομαλή οργάνωση από τους πρώτους κιόλας μήνες άφιξης των προσφύγων με στόχο την απόκτηση διαύλων επικοινωνίας με την τοπική κοινωνία της Μεσσηνίας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, παραθέτουμε ξεχωριστές στιγμές του έπους της εγκατάστασης με κυριότερο εγχείρημα την επαγγελματική αποκατάσταση και στα δύο φύλλα. Ακόμα, γίνεται παράθεση γραπτών μαρτυριών των προσφύγων μέσω αιτήσεων και υπεύθυνων δηλώσεων με σκοπό την ομαλή ένταξη και την αποκατάστασή τους στο Μεσσηνιακό περιβάλλον.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, παραθέτουμε την πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων, τη συμμετοχή τους στην πολιτική σκηνή του Ελλαδικού χώρου καθώς και τους λόγους που τάχθηκαν με την πλευρά του Ελευθέριου Βενιζέλου. Τέλος, ως επίλογο, παραθέτουμε -με βάση τα όσα επεξεργαστήκαμε στην παρούσα πτυχιακή εργασία- τον γενικό απολογισμό του χρονικού της εθνικής τραγωδίας της Μικρασιατικής καταστροφής.

A' Κεφάλαιο

Η εκστρατεία που οδήγησε στην πυρπόληση της Σμύρνης

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε την Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, το ρόλο που έπαιξε η Ελλάδα και την πυρπόληση της Σμύρνης κατά το Σεπτέμβριο του 1922³. Από το 1919 τον Μάιο μέχρι τον Μάιο μέχρι το 1920 τον ίδιο μήνα, οι επιχειρήσεις της Στρατιάς της Μ. Ασίας είχαν χαρακτήρα περισσότερο τοπικό, λόγω των Δυνάμεων των Συμμάχων. Η Μικρασιατική Καταστροφή συγκαταλέγεται από τις σημαντικότερες συμφορές, αν όχι η πιο μεγάλη, καταστροφή κ συμφορά του έθνους .

Η Μικρασιατική καταστροφή του 1922 θα φέρει μεγάλες αλλαγές στην ελληνική κοινωνία σε όλα τις βαθμίδες: οικονομικά (δημιουργία εργατικής τάξης πολλών εργατών στις νέες πλέον μεγάλες πόλεις), πολιτικά (ανάδειξη νέων πολιτικών οντοτήτων), καθώς και πολιτισμικά (νέες μουσικές αναζητήσεις, γαστρονομία, νέες πνευματικές οδούς και νέα λογοτεχνικά ρεύματα, (η γενιά του '30). Τα δεδομένα αυτά είχαν ως πρόσκομμα, μετά την πυρπόληση της Σμύρνης αλλά και της Ανακωχής των Μουδανιών, που συνυπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη 11 Οκτωβρίου 1922, και μετά από 30 μέρες περίπου από την εκκένωση της Καλλίπολης (στις 11 Νοεμβρίου) από τους χριστιανούς και κυρίως Έλληνες κάτοικους που έμεναν εκεί, αλλά και κατοπινά με την «υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών» (1922-1924) από τη περιοχή της Μικράς Ασίας και τον ερχομό 1.23 εκ. περίπου Ελλήνων ορθοδόξων και 45 χιλ περίπου Αρμένιων προσφύγων στον Ελλαδικό χώρο, να αποφέρουν την τελική καταστροφή ελληνισμού της Θράκης ,της Μικρασίας αλλά και των Ποντίων

1.1. Εννοιολογική προσέγγιση της Μικρασιατικής Καταστροφής

Με τον όρο Μικρασιατική καταστροφή που έχει χρησιμοποιηθεί από τους Έλληνες ιστοριογράφους για να περιγράψει τις συνέπειες της Μικρασιατικής Εκστρατείας στον Ελληνικό χώρο και στον απανταχού Ελληνισμό. Πιο συγκεκριμένα γίνεται αναφορά με τον όρο στη λήξη του ατυχούς ελληνοτουρκικού

³Η καταστροφή της Σμύρνης χρονολογείται στις 31 Αυγούστου έως τις 4 Σεπτεμβρίου (με το παλαιό ημερολόγιο). Σήμερα η επέτειος αυτή στην πραγματικότητα είναι η 13^η Σεπτεμβρίου, καθώς την επόμενη χρονιά εισήχθη στην Ελλάδα το νέο ημερολόγιο.

πολέμου του 1918-1922, την διαφυγή από την Μικρασία της ελληνικής ανώτατης διοίκησης, που προσωρινά είχε εγκατασταθεί στα δυτικά παράλια, της Ιωνίας με τη σκληρή Συνθήκη των Σεβρών, όπως και με την γρήγορη και άτακτη υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων αφού κατέρρευσε το μέτωπο και το γενικό πλέον κινήγι μεγάλου μέρους των ελληνικών και χριστιανικών στοιχείων από τη Μικρά Ασία. Όλα αυτά τα γεγονότα επέφεραν την τελική και ολοκληρωτική καταστροφή των Θρακικών και Μικρασιατών Ελλήνων μαζί με αυτούς του Πόντου⁴.

Το αποτέλεσμα αυτού του ολέθρου, που έλαβε χώρα χωρίζεται σε δύο μεγάλες περιόδους, δύο τετραετίες, 1914-18 και 1920-24. Οι καταστροφές και οι πυρπολήσεις σπιτιών και περιουσιακών στοιχείων, η καταστροφή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, η κατεδάφιση σχολικών κτιρίων, εκκλησιών αλλά και άλλων γνωστών κτιρίων, η πτώχευση και διάλυση βιοτεχνικών αλλά και βιομηχανοποιημένων συντεχνιών και παράλληλα με τον εξευτελισμό κάθε ίχνους ανθρώπινης αξιοπρέπειας συμπεριλαμβανομένων μαρτυρικών βασανισμών χριστιανών, βιασμών και ηθικής κατάπτωσης μέσα σε κλίμα φόβου και της ευθείας απειλής του ξαφνικού θανάτου, όπως επίσης και οι μεγάλες πορείες βασανισμένων αιχμαλώτων, στα γνωστά τάγματα εργασίας, με μεγάλο αριθμό ανθρώπινων απωλειών που χάθηκαν εκεί, οι δολοφονίες, οι φρικαλεότητες μέχρι και οι σφαγές επί των άδικων αποφάσεων των οθωμανικών *Δικαστηρίων της 'Ανεξαρτησίας'* δεν έχουν ακόμη και σήμερα ερευνηθεί σε βάθος. Συνάμα, οστά θυμάτων βάσει αναφορών όπως το *'Χρονικόν Μεγάλης Τραγωδίας'* του Χρήστου Αγγελομάτη αλλά και μέσα από άρθρα εφημερίδων όπως αυτό της Ελευθεροτυπίας, μεταφέρθηκαν και δόθηκαν από το Τούρκους στην Μασσαλία για εργατικό δυναμικό.

1.2. Η εκστρατεία στη Μικρά Ασία

Η καταστροφή της μικράς Ασίας χαρακτηρίστηκε ως ένα από τα πιο μεγάλα κεφάλαια της Ελληνικής ιστορίας και επέδρασε στην εξέλιξη της κοινωνίας μας και του κράτους στη νεότερη περίοδο. Το δράμα του 1922 σηματοδότησε το τέλος της παρουσίας των Ελλήνων στη Μικρά Ασία και αποτέλεσε αλλά και συνετέλεσε έναν από τους κύριους παράγοντες της ίδρυσης του νέου κράτους των Ελλήνων. Κατά την

⁴ Αναστάσιος Π. Ζολώτας, *Η Εθνική Τραγωδία. Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α.), Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίας Διοικήσεως*, Αθήνα 1995, σ. 44, 58

διάρκεια του Μεγάλου πολέμου (Α΄π) οι ελληνικοί πληθυσμοί της Θράκης και της Μικράς Ασίας που διαβιούσαν κάτω από τον Οθωμανικό ζυγό καταστράφηκαν από λεηλασίες. Οι νεότουρκοι εθνικιστές επιδίωξαν να απομακρύνουν κάθε ξενικό μέρος από το νεοσύστατο τουρκικό κράτος, με τις πρακτικές του φόβου εις βάρος των χριστιανικών υπηκόων. Το έτος 1914 η διακυβέρνηση των Τούρκων έφερε Μουσουλμανικά στοιχεία από πολλά μέρη και τους πήγε προς το Ανατολικό κομμάτι της Θράκης και της Μικρασίας ωθώντας έτσι με τη βία 80.000 Έλληνες περίπου της δυτικής Μικράς Ασίας και του Ανατολικού κομματιού της Θράκης να φύγουν και να έρθουν να μετεγκατασταθούν στην Μακεδονία. Το βαρύ κλίμα της διαμάχης που είχε έτσι δημιουργηθεί σε αυτή την περιοχή καθ' όλη τη διάρκεια του Μεγάλου πολέμου έφερε πολλές πληθυσμιακές ομάδες στην αναζήτηση νέας πατρίδας προς τον ελλαδικό χώρο. Συνεπώς από το 1913 έφτασαν σημαντικές προσφυγικές ροές στην Ελλάδα με τελευταίους τους πληθυσμούς της Μικρασιατικής καταστροφής⁵.

Την ίδια περίοδο, στην αντίπερα όχθη του Αιγαίου, η πολιτική ηγεσία του Βενιζέλου κατάφερε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Στη φάση αυτή, είναι σημαντικό να εντοπίσουμε, πως η προβολή κατά δυναμικό τρόπο των διεκδικήσεων των Ελλήνων στη Μικράσία, οι ελληνοτουρκικές συγκρούσεις την περίοδο 1919-22, δεν ήταν καθόλου διμερές θέμα μεταξύ ελληνικού κράτους και οθωμανών με την εμφανική και μόνο παρέμβαση των ξένων παραγόντων και αυτό διότι μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί από τους Βαλκανικούς πολέμους, με το διπλασιασμό σχεδόν του εδάφους και του πληθυσμού της Ελλάδος, καθώς και τη συγκυρία του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου (1914- 1918) και την ένταξη της χώρας μας (το 1917) στο πλευρό των νικητριών Συμμαχικών Δυνάμεων της Αντάντ (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας)⁶.

Από τις αρχές του 1800, όσον αφορά την πολιτική των δυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων για την ανατολή, επικρατούσε η στρατηγική της επίλυσης των πολιτικών γεγονότων εν συναρτήσει με το στρατηγικό και πολιτικό συμφέρον της εκάστοτε

⁵ Γ. Γιαννακόπουλος, Η προσφυγική Ελλάδα, Αθήνα 1992, σ.14 και Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909- 1940*, Αθήνα :ΕΤΒΑ 1989, σ. 151

⁶ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε συνταχθεί από την αρχή του πολέμου με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία), γεγονός που δημιούργησε τους όρους οριστικής αναθεώρησης της πολιτικής των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντί της. Δηλαδή, η Αγγλία και η Γαλλία δεν υποστήριζαν πια την «ακεραιότητα» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά επεδίωκαν τη διανομή των εδαφών της, επειδή έβλεπαν απειλητική την οικονομική διεξόδου της Γερμανίας ως τον Περσικό Κόλπο και *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τ. 15 (1978), σ. 97

χώρας, πολιτική η οποία, που είχε αντικαταστήσει την παλαιότερη τακτική της άμεσης επέμβασης στην «προστασία» των χριστιανικών λαών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και αποτέλεσε ένα νέο καλούπι της νέας πολιτικής των Μεγάλων δυτικών αυτοκρατοριών ενάντια στους Οθωμανούς. Πέρα από τους σημαντικούς λόγους που το επέβαλλαν, η νέα αυτή πολιτική επι της ουσίας, αποσκοπούσε στην παράλληλη εκμετάλλευση όλων των παραγωγικών πόρων του προστατευόμενου κράτους από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, πράγμα όμως που είχε σαν βασική προϋπόθεση την ισόρροπη επιρροή τους και εμπλοκή τους στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Συνεχώς αυξανόμενη, όμως, η γερμανική επίδραση στους Οθωμανούς στις αρχές του 1900 έφερε την απάρνηση αυτού του πολιτικού σχεδίου. Η γερμανική αυτή διείδυση, άλλωστε, και συνεπώς η γερμανική υλικοτεχνική αρωγή ενίσχυσε περισσότερο τον τουρκικό επεκτατισμό αλλά και την αδιάλλακτη στάση των Τούρκων. Η ενίσχυση του νεοτουρκικού εθνικισμού επρόκειτο να είναι ο καταλύτης των εξελίξεων στα νέα δεδομένα στην Ανατολή.

Σημαντικός παράγοντας των διεργασιών στην Ανατολή ήταν και η φυγή της Ρωσίας από το μέρος των συμμάχων μετά την Οκτωβριανή λεγόμενη Επανάσταση του 1917, που είχε ως πρόσκομμα την προώθηση της Ελλάδας για να συμπληρωθεί το νέο κενό που προέκυψε και έτσι να αποκατασταθεί κατά αυτόν τον τρόπο η οικονομική αλλά και η πολιτικοστρατιωτική ισορροπία στον ασταθή χώρο της Ανατολής. Γενικά τα συμφέροντα μιας συμμαχικής χώρας όμως, όπως θα δούμε αργότερα, δεν είναι πάντα παράλληλο σε όλες τις περιπτώσεις με το συμφέρον της άλλης και αυτό ήταν σημαντική αδυναμία της συμμαχικής ένωσης.

Αναλαμβάνοντας ως εντολοδόχος των Συμμαχικών δυνάμεων την προστασία της Σμύρνης, η Ελλάδα βρισκόταν ως ανταποκρίτρια δύναμη στην κατεπείγουσα ανάγκη για προστασία των ελληνοχριστιανικών κοινοτήτων, που είχαν προσφάτως υποστεί συστηματικές διώξεις, ενώ την ίδια στιγμή αποσκοπούσε στην προσφορά τόσο της πολιτικής, όσο και της εθνικής αναστύλωσης του υπόδουλου Ελληνισμού. Όμως στη συνείδηση του Ελληνικού κόσμου αλλά και της τότε πολιτικής και στρατιωτικής κλίμακας κυριαρχούσε η επιβίωση των δοκιμαζόμενων ελληνικών κοινοτήτων.¹⁰ Μετά, από μια πολύ λίγη διακοπή αυτών των λεηλασιών, οι διωγμοί άρχισαν πάλι σε πολύ πιο μεγάλη αλλά και πιο σκληρή κλίμακα από το 1916. Όλες οι πληθυσμιακές ομάδες μεταφέρονταν δια της βίας από το παραλιακό μέρος προς την ενδοχώρα με φρικαλεότητες και πολλές κακουχίες αλλά και ανθρώπινες απώλειες, επίσης από το Μάρτη του 1917 όλοι οι κάτοικοι από το Αϊβαλί

αναγκάστηκαν να φύγουν σε κοντινές περιοχές. Επίσης, στην Πέργαμο, στο Αϊβαλί, στο Δικελί αλλά και σε πολλά άλλα αστικά κέντρα, εκκλησίες, σχολικά ιδρύματα, σταθμούς πρώτων βοηθειών και κατοικίες καταστράφηκαν και πυρπολήθηκαν μετά από τις διώξεις των Νεότουρκων οι οποίοι έλεγαν ότι οι διώξεις και οι απομακρύνσεις ήταν στρατιωτικό μέτρο που το υπαγόρευε η εθνική ανάγκη να καθαριστούν οι παράκτιες ζώνες από τους εχθρούς και αλλόθρησκους πληθυσμούς.

Έπειτα από την Ανακωχή του Μούδρου (30 Δεκεμβρίου 1918) που επι της ουσίας έβαλε τέλος στον τον Μεγάλο πόλεμο, ο Ελευθέριος Βενιζέλος έδωσε προσχέδιο προς το Συμβούλιο των Συμμάχων όπου ανέγραφε τις διεκδικήσεις μας στην ΜικράΑσία, στη Θράκη, στα Δωδεκάνησα, στην Κύπρο και στα νησιά Ίμβρο, Τένεδο⁷.

Επιτέλους, η εμφάνιση της αμερικανικής προσωπικότητας, και μάλιστα από θέση ελέγχου, στην Ειρηνευτική Διάσκεψη του Παρισιού το 1919, τον Ιανουάριο, έλεγξε μια ριζική αλλαγή στην ανάπτυξη των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Η διάσκεψη πήγε σε τριάντα πολυμελείς, σε μερικές εκδηλώσεις, διορισμούς από τριάντα έθνη που έλαβαν μέρος στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, και πήγε σε πολλούς περισσότερους πράκτορες της εθνικής, μειονότητας, ευσεβείς, οικονομικούς, και πολιτικούς και άλλους διασυνδέσεις. Οι Τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις, που αποφάσισαν όλες τις ζωτικές επιλογές του Συνεδρίου, μίλησαν με τους: Άγγλο Πρωθυπουργό David Lloyd George, με τον Γάλλο Πρωθυπουργό Georges Clemenceau, τον πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής Woodrow Wilson, με τον πρόεδρο της Ιταλίας Vittorio Orlando και τον τότε Πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο⁸.

Το σχέδιο με την ελληνική πρόταση για το αχρησιμοποίητο περίγραμμα του Βαλκανικού Ακρωτηρίου και της Στενής Ανατολής αναφέρθηκε σε ένα από τα ασυνήθιστα κλιμάκια του Συνεδρίου, όπως την «Επιτροπή για τα Ελληνικά Ζητήματα», η οποία εξέτασε μέσα σε λίγες συγκεντρώσεις, όλες μας τις θέσεις και αξιώσεις: βόρεια Ήπειρος, Θράκη ανατολικά - δυτικά, Σμύρνη και Δωδεκάνησα. Το πιο σημαντικό από όλες αυτές τις ομιλίες και τους ισχυρισμούς ήταν η αρνητική κατάσταση του μυαλού που είχε η Ιταλία απέναντι σε όλη σχεδόν την πρόταση του

⁷ Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, Αθήνα 1982, τ. 1, σ. 145

⁸ Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις. 'Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 250-251

Έλληνα Πρωθυπουργού, αλλά και στην αρνητική συμπεριφορά μερικών Αμερικανών ειδικών⁹.

Παρά αυτές τις αντιπαθητικές αλλά όχι απρόβλεπτες προκλήσεις, όλα τα έκτακτα ζητήματα που αφορούσαν την Ελλάδα είχαν μερικά εκ των προτέρων, λίγο πολύ, εύγευστα μέχρι την επίσημη ολοκλήρωση της Διάσκεψης τον Ιανουάριο του 1920 και επιλέχθηκαν για να διανεμίει στις Ελληνικές Εξοπλισμένες Δυνάμεις την κατοχή της Σμύρνης και της περιοχής που περιλαμβάνει. Αυτή η επιλογή σφράγισε το πρωταρχικό βήμα προς την εκπλήρωση των ελληνικών θέσεων, αλλά η Ιταλία συνέχισε μια ασυμβίβαστη κατάσταση προς αυτήν την κατεύθυνση. Ως εκ τούτου, στο εμπόριο αναγνώρισης της συντριπτικής θέσης της Ιταλίας εντός του πρόσφατα σχηματισμένου αλβανικού κράτους, η Ιταλία περιθωριοποιήθηκε από τους Εταίρους, γεγονός που σαφώς απαιτούσε αυτή την ενίσχυση, αναγνώρισε επιτέλους τις θέσεις μας για βόρεια Ήπειρο αλλά Θράκη (δυτικό κομμάτι). Επιπλέον, αναγνώρισε, με έναν μικρό διαχωρισμό, υπέρ της ζώνης των Ιταλών, τη νομιμότητα αλλά επίσης τα όρια του ελληνικού ελέγχου στη ΜικράΑσία, όπως επίσης ενστερνίστηκε τη δέσμευση παραίτησης από την Ελλάδα για τα Δωδεκάνησα, αλλά και τη Ρόδο, η παράδοση της οποίας πήγε μαζί της.

Εν κατακλείδι και συμπερασματικά, εκείνο που παρατηρούμε είναι ότι οι εδαφικές διεκδικήσεις από την μεριά της Ελλάδας είχαν διαφορετικό χαρακτήρα απέναντι στους Τούρκους. Η χώρα μας ήθελε να πετύχει την μεγάλη συνεισφορά π είχε στη νίκη των συμμάχων με την απονομή δικαιοσύνης και αποκατάστασης του υπόδουλου ελληνισμού. Ωστόσο η « βαριά σκιά της Δύσεως»- η σημαντική παρουσία των Συμμαχικών Δυνάμεων στο χώρο οπου ήταν διαφιλονικούμενος- δυσκόλευε τα πράγματα για την επιτυχία αυτής πολιτικής που ήταν εθνική υπόθεση¹⁰.

Μετά από την αγγλο-γαλλική συμφωνία, η πρώτη μονάδα (μεραρχία) του Ελληνικού στρατού κάτω από τις εντολές του συνταγματάρχου Ζαφειρίου κατέβηκε στο λιμάνι της Σμύρνης στις 21 Μαΐου του 1919 με πανηγυρισμούς από ευρέως μεγάλο τμήμα του Μικρασιατικού ελληνικού πληθυσμού, αφού η παρουσία αυτή σήμαινε την εκπλήρωση μέρους της μεγάλης ιδέας. Στόχος της ελληνικής δύναμης

⁹ Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις. 'Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 251-256

¹⁰ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τ. 15 (1978), σ. 98

ήταν η ελληνική διοίκηση και η προάσπιση των δικαιωμάτων των χριστιανικών πληθυσμών¹¹.

Η ελληνική δύναμη εντός της περιοχής της Μικράς Ασίας από τις αρχές είχε αποχρωματιστεί από την οργή, καθώς την ίδια στιγμή με την απόβαση της ελληνικής ένοπλης δύναμης στη Σμύρνη σημειώθηκαν άγρια περιστατικά και λεηλατήσεις όχι τόσο από τους στρατεύσιμους αλλά και από τον ελληνικό πληθυσμό της Μικράς Ασίας που συγκρούστηκε με τους μουσουλμάνους. Έτσι όπως αναμενόταν, η ελληνική εγγύτητα ξύπνησε τους Τούρκους που βίωναν ότι το κράτος τους υπονομεύτηκε και μια εθνική ανάπτυξη άρχισε έτσι να δημιουργείται εξαιρετικά σύντομα. Οι διώξεις εναντίον στους Έλληνες κατοίκους της δυτικής περισσότερο Ανατολίας άρχισαν το 1914 και με τη δράση των νεότουρκων ατάκτων στρατιωτών-τσέτες αλλά και με τη μυστική δράση και μεγάλη ανοχή των τουρκικών αρχών, πολλοί Έλληνες κάτοικοι των παράκτιων περιοχών εκδιώχθηκαν και εγκατέλειψαν τα σπίτια τους και πολλοί τράπηκαν σε φυγή. Ως πρόσκομμα των παραπάνω, τον Ιούνιο του '19, το Αϊδίνι, το Αϊβαλί αλλά και η Πέργαμος υπέστησαν βάρβαρες διώξεις από τις μονάδες των ατάκτων¹².

Λόγω της τρέχουσας κατάστασης, οι Έλληνες κάτοικοι της Σμύρνης καλωσόρισαν με ιδιαίτερη θέρμη τα ελληνικά στρατεύματα, εκλαμβάνοντας την παρουσία τους ως προάγγελο για την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από την Ελλάδα. Στους επόμενους μήνες δημιουργήθηκε στρατιωτική δύναμη (μεραρχία) με βάση την πόλη της Σμύρνης με διοικητή τον συνταγματάρχη Μαζαράκη. Οθωμανικές δυνάμεις ανταρτών αρνήθηκαν όμως να αποδεχθούν την διοίκηση των Ελλήνων και άρχισαν ανταρτοπόλεμο, ως εκ τούτου, η απόβαση των Ελληνικών στρατευμάτων να εξελιχθεί σε μια μακρόχρονη επιχείρηση φθοράς¹³.

Την ίδια στιγμή στη Συμμαχική νδιάσκεψη στην πόλη του Παρισιού, το θέμα συζήτησης ήταν η μοίρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας που κατέρρευε αλλά και η μοίρα των κτίσεών της. Κατά το Μάρτη του 1920 η ελληνική διοίκηση μετεγκαταστάθηκε από την πόλη της Θεσσαλονίκης στην Σμύρνη κάτω από την διοίκηση του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου. Μετά από τις έντονες πιέσεις του

¹¹ Εφημ. *Ριζοσπάστης*, Δημοσίευση Κυριακή 16 Μαΐου 2004, σ.11, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2319361>

¹² Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα 1973, τ. 4, σ. 286

¹³ Ν. Ψυρούκης «*ΗΜικρασιατική Καταστροφή 1918-1923*», Αθήνα 2000, σ. 113

Βενιζέλου οι συμμαχικές δυνάμεις συμφώνησαν πλήρως για την επέκταση των Ελληνικών στρατευμάτων στην κυρίως χώρα της Μικράς Ασίας¹⁴.

Τον Ιούνιο του 1920 οι Τούρκοι ξεκινούν τις εχθροπραξίες ώστε να ελέγξουν τα Στενά. Οι Σύμμαχοί μας τότε έδωσαν εντολή στην ελληνική δύναμη να κινηθεί εναντίον των μονάδων που είχε στη διάθεσή του ο Κεμάλ. Όλες οι πολεμικές επιχειρήσεις των Ελλήνων στέφονται με απόλυτη επιτυχία στην αρχή και έτσι ανέβηκε το ηθικό αλλά επίσης ανέβηκε γόητρο των ελληνικών δυνάμεων που πίστευε ότι μπορούσε να εξαφανίσει τα στρατεύματα του Κεμάλ¹⁵.

1.3. Συνθήκη Σεβρών - Πορεία προς την Καταστροφή

Η Ελλάδα, εφαρμόζοντας πλήρως τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών 28 Ιουλίου-10 Αυγούστου 1920, ανέλαβε τη διοίκηση και τη κατοχή της περιοχής αυτής στην οποία είχε ανέκαθεν βλέψεις για πέντε χρόνια, με βάση τόσο ιστορικά όσο και δημογραφικά στοιχεία. Έτσι λοιπόν η αναγνώριση των θέσεων της Ελλάδας σε αυτή την συνθήκη 'Αύγουστος του 1920' δικαίωσε την εμπλοκή των Ελλήνων, αλλά δυστυχώς οι ραγδαίες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, παράλληλα με την ανάπτυξη του κεμαλισμού στην Τουρκία, επηρέασε πολύ το ελληνικό ζήτημα¹⁶.

Η συνθήκη περιελάμβανε τα κάτωθι σημεία: η Οθωμανική αυτοκρατορία θα έδινε την διοίκηση της Μεσοποταμίας(Ιράκ), όπως επίσης της Παλαιστίνης αλλά και της Υπεριορδανίας στους Βρετανούς ως κτίσεις της Κοινωνίας των Εθνών, την περιοχή της Συρίας και τον Λίβανο στους Γάλλους επίσης ως κτίσεις (προτεκτοράτα) και η περιοχή της Ανατολίας στη σφαίρα επιρροής των Ιταλών. Επίσης η Χετζάζη (κομμάτι της Σαουδικής Αραβίας όπως την ξέρουμε σήμερα) την περιοχή του Κουρδιστάν αλλά και την περιοχή της Αρμενίας θα μετουσιώνονταν σε αυτόνομα κράτη.

Δυστυχώς, όμως, τα πάθη του «εθνικού» διχασμού και οι σοβαρές πολιτικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη χώρα μας ήταν καθοριστικές. Σημείο ανατροπής για την εξέλιξη και το αποτέλεσμα της Μικρασιατικής επιχείρησης ήταν οι εκλογές του '20. Σε αυτές τις εκλογές, μέσα σε κλίμα Εθνικού Διχασμού και απογοήτευσης των

¹⁴ Κ. Σβολόπουλος «Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945», Αθήνα 2008, σ. 151

¹⁵ Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος*, Αθήνα 1982, τ. 1, σ. 148

¹⁶ Γ. Γιανουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις. 'Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 276-277

Ελλήνων για την πολύ μεγάλη διάρκεια παραμονής των ελληνικών μονάδων στα εδάφη της Μικράς Ασίας, ήταν επιτακτικής σημασίας για την μετέπειτα καταστροφή της ιστορίας του Έθνους των Ελλήνων¹⁷.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έχασε στην εκλογική αναμέτρηση από τον Γούναρη Δημήτριο. Δυστυχώς μόλις 30 μέρες πιο πριν, ο (φιλο-Ανταντικός) Βασιλιάς Αλέξανδρος σκοτώθηκε ξαφνικά από το δάγκωμα της μαϊμούς, του Μακάκου¹⁸.

Μετά από αυτά τα χρόνια, θα ήταν δυνατό οι κάτοικοι με απόφαση δημοψηφίσματος, να ψηφίσουν την ενσωμάτωση της περιοχής αυτής στην χώρα μας. Το Νοέμβριο του 1920, ο Κωνσταντίνος Α' ενθρονίστηκε έπειτα από δημοψήφισμα. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος ήταν αντιπαθής στις συμμαχικές δυνάμεις για το ρόλο που έπαιξε στο Μεγάλο Πόλεμο. Άγγλοι, Γάλλοι και οι Ιταλοί, οι οποίοι είχαν κρούσει τον κώδωνα στην νέα κυβέρνηση για το τι σημαίνει μια επιστροφή του Κωνσταντίνου όσον αφορά στις σχέσεις τους με την κυβέρνηση. Παρέδωσαν ανακοινώσεις με τις οποίες δεν υπήρχε καμία αναγνώριση του Κωνσταντίνου ως αρχηγού κράτους και έβαλαν στον πάγο όλα τα δάνεια που είχαν εγκριθεί προς την χώρα. Μονάχα οι Άγγλοι δεν έπαυαν πλέον, αν και σε διπλωματικό επίπεδο μόνο, να στηρίζουν την ελληνική θέση στον πόλεμο με τους Τούρκους¹⁹.

Κάποιους μήνες έπειτα η κατάσταση μεταβάλλεται άρδην. Οι Τούρκοι με αρχηγό τον Μουσταφά Κεμάλ πετυχαίνει να συνθηκολογήσει με τους Γάλλους, Ρώσους και με τους Ιταλούς και να πετύχει την παραλαβή από τον Τουρκικό στρατό πολεμικά υλικά από χώρες αυτές.

Το 1921, η επιτάχυνση του πολέμου έγινε με διάλυση μέσα στην αντίδραση των δύο πλευρών. Από αρχές Ιουλίου του ίδιου έτους ο ελληνικός στρατός παρέμεινε εγκλωβισμένος στις θέσεις μάχης της Ανατολίας και στις ίδιες θέσεις μέχρι την κατάκτηση του χρόνου. Ένα ευρύ μέτωπο ξεκίνησε από την Κίο, με κατεύθυνση νοτιοανατολικά, συναντώντας τη σιδηροδρομική γραμμή στο Εσκι-Σεχίρ-Άγκυρα και τερματίζοντας νότια προς Αφιόν Καραχισάρ²⁰.

¹⁷ Γ. Γιανουλόπουλος, *'Η ευγενής μας τύφλωσις. 'Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999, σ. 268-271

¹⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία*. 1204-1985, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 367

¹⁹ Αναστάσιος Π. Ζολώτας, *Η Εθνική Τραγωδία., Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίας Διοικήσεως*, Αθήνα 1995, σ. 44 και 58 και Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία*. 1204-1985, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 367

²⁰ LewellynMichaelSmith, *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919- 1922*, Αθήνα 2002, σ. 494

1.4. Πυρπόληση της Σμύρνης

Ο όρος «καταστροφή της Σμύρνης ή αλλιώς η Μεγάλη Πυρκαγιά της Σμύρνης», περιγράφεται στα ιστορικά τεκταινόμενα της σφαγής και των βασανιστηρίων του ελληνικού αλλά και της αρμενικής κοινότητας στη Σμύρνη από τις μονάδες του Κεμάλ, καθώς και την πυρπόληση της Σμύρνης, που έλαβαν χώρα το 1922, τον Σεπτέμβριο. Τα συγκεκριμένα γεγονότα ξεκίνησαν επτά ημέρες έπειτα την αποχώρηση και της τελευταίας ελληνικής στρατιωτικής δύναμης από τη Μικρά Ασία και μετά τον ερχομό του νέου κεμαλικού στρατού, μαζί με τον ίδιο τον Κεμάλ αλλά και των τσέτων στην πόλη. Μια μεγάλη φωτιά άρχισε πρώτα από την αρμενική γειτονία και ειδικότερα από την πυρπόληση της Αρμενικής Εκκλησίας που ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο, που είχαν βρει καταφύγιο τα γυναικόπαιδα που διώκονταν από τους κεμαλιστές.

Αυτή την σκληρή πολιορκία την έσπασε τελικά με τους άνδρες του ο Έλληνας καπετάνιος <Σιδερός (Ισίδωρος) Πανταζόπουλος>, που για αρκετά χρόνια μαχόταν τους Τσέτες (άτακτοι) ληστές στα γύρω ορεινά περάσματα. Πολλοί Έλληνες εισήχθαν στην εκκλησία παρέχοντας νερό και τα απαραίτητα στους κατατρεγμένους. Ωστόσο, οι Τούρκοι ήταν περισσότεροι σε αριθμό και ανασυντάχθηκαν ραγδαία. Αφού πήραν εφόδια από διπλανή πυριταδαποθήκη, κύκλωσαν εκ νέου την εκκλησία και την έκαψαν. Χάρης τη βοήθεια του ευνοϊκού ανέμου για τους Τούρκους (που έπνεε ακριβώς αντίθετα από το τουρκικό κομμάτι της Σμύρνης) αλλά και της μεγάλης ποσότητας βενζίνης όπου οι κεμαλιστές ράντιζαν όλα τα σπίτια. Έτσι η φωτιά έκαψε όλα τα κτίσματα στην πόλη, εκτός από αυτά της μουσουλμανικής και της εβραϊκής συνοικίας, και κράτησε από τις 31/8 έως τις 4 Σεπτεμβρίου (σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο). Στις μέρες μας η επέτειος αυτή πραγματικά είναι η 13 του Σεπτέμβρη, καθώς από την επόμενη χρονιά εφαρμόστηκε στην χώρα μας το νέο ημερολόγιο²¹.

Πιο συγκεκριμένα, όταν τον Αύγουστο του '22 τα ελληνικά στρατεύματα δέχτηκαν μια οργανωμένη επίθεση των Νεότουρκων στο Αφιόν Καραχισάρ δίπλα στην Άγκυρα, οι στρατιώτες μας βρίσκονταν ακόμη στις παλιές θέσεις τους, χωρίς να έχουν δημιουργήσει νέες θέσεις ώστε να καταφέρουν να καλύψουν την αποχώρησή τους. Επίσης το ελληνικό μέτωπο ήταν ιδιαίτερα μεγάλο σε μήκος, με πολύ λίγες

²¹ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι» στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922. Οι Απαρχές*, Αθήνα 2002, τ. 1, σ. 183

έτοιμες εφεδρείες αλλά και χωρίς πολλά πυρομαχικά. Έτσι με το που άρχισε η επίθεση ξεκίνησαν να σπάνε όλα τα σημεία των θέσεων και οι ελληνικές δυνάμεις να υποχωρούν²².

Στην επιχείρηση αυτή η Ελλάδα ηττήθηκε και έτσι εκ των συνθηκών υποχρεώθηκε να υπογράψει την «Ανακωχή των Μουδανιών» στις 11 Οκτωβρίου του 1922 και σύμφωνα με την οποία οι ελληνικές δυνάμεις έπρεπε να εγκαταλείψουν την Μικρά Ασία και οι Έλληνες να παραιτηθούν από κάθε διεκδίκηση τους στο ανατολικό κομμάτι του Αιγαίου²³.

Η συνεχόμενη άφιξη από αμαξοστοιχίες που έφερναν πολεμικό υλικό αλλά και Έλληνες και Αρμένιους πρόσφυγες υπολογίζεται ότι έρχονταν με αύξοντα ρυθμό περίπου 30.000 ανθρώπων ημερησίως στην πόλη της Σμύρνης. Συνεπώς σύμφωνα με τους υπολογισμούς από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ένας πληθυσμός χριστιανών του μεγέθους των 250.000 εκδιώχθηκε στις ακτές της Μικράς Ασίας (Έλληνες και Αρμένιοι). Μετά από την κατάρρευση των ελληνικών γραμμών αλλά και την καταστροφή που ερχόταν άρχισαν να μαζεύονται στην παραλιακή ζώνη της Σμύρνης χριστιανοί κυνηγημένοι από τους Νεότουρκους που κατέφθαναν εκεί από την ενδοχώρα και από άλλες πόλεις²⁴.

Στην πόλη της Σμύρνης κατέφταναν σε ημερήσια βάση 300.000 πρόσφυγες περίπου. Οι χριστιανικοί πληθυσμοί, ακόμη και προτού εισβάλλουν οι Τούρκοι στη Σμύρνη και την λεηλατήσουν, πίστευαν, ότι εκεί δεν διέτρεχαν κίνδυνο και την καταστροφή θα την απεύφευγαν. Αρκετοί από αυτούς που προέρχονταν από τα Προύσα, το Κουσάντασι και την Πέργαμο μπόρεσαν να ξεφύγουν προς τα νησιά του Αιγαίου με οποιο μέσο (πλωτό) μπορούσαν να βρουν για να σώσουν την ζωή τους προτού τους πιάσουν οι νεότουρκοι. Αντιθέτως όσοι πήγαν στην προκουμαία της Σμύρνης μοιραία ήταν στο «μάτι του κυκλώνα» των γεγονότων και έτσι έγιναν δυστυχώς θύματά της. Οι συγκεντρωμένες ομάδες μουσουλμάκιων των προσφύγων μέσα στον φόβο και τον πανικό της διαφυγής, της πείνας αλλά και της δίψας και της εξαθλίωσης έγιναν αυτόπτες μάρτυρες της καταστροφής της πόλης της Σμύρνης που έγινε στις 31 Αυγούστου 1922²⁵.

²² MichaelLewellynSmith, *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919- 1922*, Αθήνα 2002, σ. 497, 501-506

²³ Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 46

²⁴ Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 46

²⁵ Γιώργος Μαργαρίτης, «Οι Πόλεμοι» στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20 αιώνα. 1900-1922. Οι Απαρχές*, τ. Α', Μέρος 2^ο, Αθήνα 2002, σ. 184-185

Στις 24 Αυγούστου ή στις 6 του Σεπτέμβρη -Παλαιό και Καινούργιο Ημερολόγιο- όπου εν τέλει έφυγε και το τελευταίο τμήμα του ελληνικού στρατού κανείς δεν μπορούσε να φανταστεί καν το τι θα ερχόταν. Την επόμενη μέρα μετά πολλοί πρόσφυγες (χιλιάδες) που μαζεύονταν σε όλη την επιφάνεια της πολύ γνωστής προκουμαίας "Κε" της πόλης περίμεναν άδικα δυστυχώς τα επιταγμένα πλοία των Ελλήνων για την ασφαλή μετάβασή τους στα κοντινά νησιά (Μυτιλήνη, Χίο, Οινούσες). Αξίζει να σημειωθεί ότι δύο αντιτορπιτικά αμερικανικά ήρθαν, για την ασφαλή διαφυγή των προσφύγων, μετά από την εντονότατη παρέμβαση του Προξένου της Αμερικής, (G. Horton). Μέσα στον πανικό και την έντρομη συνθήκη που δημιουργήθηκε, δικαιολογεί την άμεση απάντηση του Έπατου Αρμυστή (Αριστείδης Στεργιάδης) προς τον πρώην Νομάρχη της Λέσβου αλλά και διοικητή της Χίου (Γεώργιο Παπανδρέου), όταν ο δεύτερος τον συμβούλεψε να προχωρήσει σε άμεση ενημέρωση του ελληνοχριστιανικού πληθυσμού για να φύγει, αυτός του είπε: "Καλύτερα να μείνουν εδώ, να τους σφάζει ο Κεμάλ, γιατί αν πάνε στην Αθήνα θα ανατρέψουν τα πάντα". Κατά την επομένη, 26 Αυγούστου με 8 Σεπτεμβρίου 1922, φεύγουν οι ελληνικές Αρχές της Σμύρνης. Ο τότε Έλληνας Έπατος Αρμυστής στην Σμύρνη Αριστείδης Στεργιάδης- ο οποίος είχε οριστεί από τον Βενιζέλο όντας φίλοι από την εποχή της Κρητικής επανάστασης και αναγνωρισμένος ειδικός εμπειρογνώμονας όσον αφορά το μουσουλμανικό δίκαιο- ανέβηκε σε πολεμικό πλοίο των Άγγλων που του δόθηκε με τελικό προορισμό Πόλη. Πολλές χιλιάδες πρόσφυγες αρχίζουν να καταφθάνουν στην Ελλάδα και σε όλη της την επικράτεια. Η Ελλάδα οστόσο είναι ανίκανη να στεγάσει τον τόσο μεγάλο πληθυσμό²⁶.

Η φωτιά της Σμύρνης διήρκησε μέχρι τις 3 Σεπτεμβρίου 1922, εκείνοι που επέζησαν και εκείνοι που κατάφεραν να σωθούν, κατευθύνθηκαν τρομακτικά στο λιμάνι αναζητώντας έναν τρόπο να φτάσουν στα ελληνικά νησιά. Η Σμύρνη ήταν σήμερα ένας «κρανίου τόπος» και χιλιάδες σφάγια διασκορπίστηκαν παντού.

Τα αποτελέσματα των Οθωμανικών διώξεων, με τους οποίους πολλοί Έλληνες εξωθήθηκαν βίαια να επαναπαριστούν και να μετακινηθούν από τον φόβο, ήταν η ενίσχυση της επιθυμίας για άμεση εκδίκηση και για την πολυπόθητη ένωση με την μητέρα πατρίδα αλλά και να διατηρηθεί το «πρόβλημα» ζωντανό στο μυαλό του ίδιου αλλά και της κυβέρνησης. κατά την δεύτερη περίοδο της Μικρασιατικής

²⁶MichaelLewellynSmith, *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919- 1922*, Αθήνα 2002, σ. 181-184

Επιχείρησης, με τις συμμαχικές δυνάμεις της Ελλάδας κατά τις πόλεμικές επιχειρήσεις θεατές της ελληνικής τραγωδίας συνεργούς, συνένοχους αλλά και συνομιλητές του Μουσταφά Κεμάλ, το κύριο βάρος μεταφέρθηκε από τον κοινωνικοπολιτικό τομέα στον στρατιωτικό. Τα ελληνικά στρατεύματα ανέλαβαν το δύσκολο εγχείρημα, όπου η επιτυχία ή η αποτυχία του εξαρτήθηκε κατά κύριο λόγο από εξωστρατιωτικές μεταβλητές. Η ταχ'ύτατη προέλαση των ελληνικών δυνάμεων στην καθ'όλα δύσκολη Μικρασιατική γη και ενδοχώρα, η μεγάλη ήττα και η τραγική αποχώρηση από τη ΜικράΑσία, μαζί με όλα όσα επακολούθησαν, είχαν ως αποτέλεσμα τη δίωξη του μικρασιατικού ελληνισμού και τη λήξη ενός οράματος που έτρεφε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, δηλαδή της Μεγάλης Ιδέας.

Η Μικρά Ασία είχε εξαφανιστεί πια ως στόχος για την Ελλάδα αλλά αυτό δεν ισοδυναμούσε με το γεγονός ότι οι τουρκοί στρατιωτικοί στόχοι είχαν εκπληρωθεί. Μόνο η άμεση παραχώρηση ολόκληρου του ανατολικού κομματιού της Θρακικής γης, είπε ο Κεμάλ από την πόλη της Σμύρνης, όπου έφτασε στις 12 του Σεπτεμβρίου, θα ήταν ικανή να διώξει μακριά την ευθεία σύγκρουση μεταξύ των συμμάχων και των κεμαλικών δυνάμεων στα Στενά (ουδέτερη ζώνη). Όμως παρά τις πρώτες αντιδράσεις των Βρεττανών, που επιθυμούσαν την παρουσία των Ελλήνων στο ανατολικό μέρος της Θράκης ώστε να μη βρεθούν εγκλωβισμένοι από τις στρατιωτικές δυνάμεις του τουρκικού κεμαλισμού – οι Δυτικές Μεγάλες Δυνάμεις αποδέχτηκαν σε τελικό επίπεδο τις προθέσεις του Κεμάλ Μουσταφά. Η νέα κυβέρνηση Τριανταφυλλάκου, μετά από αυτή του Πρωτοπαπαδάκη και μετά την πλήρη κατάρρευση του μετώπου, αποδέχτηκε δίχως αντιστάσεις την ετυμηγορία των συμμάχων, ενώ την ίδια ακριβώς στάση είχε, με προτροπή του Βενιζέλου και η «*Επανάστασις του Στρατού και του Στόλου*» όπου ανετράπη το Κωνσταντινικό λεγόμενο καθεστώς στις 15 με 28 Σεπτεμβρίου 1922.

Πράγματι, η ήττα του Μικρασιατικού πολέμου οδήγησε όπως ήταν βέβαιο, σε μια δύσκολη κατάσταση στις ελληνικές δυνάμεις. Αισθήματα ανασφάλειας αλλά και οργής, εναντίων των μοναδικών υπευθύνων, αδιαφορία και αποπροσανατολισμός, έδιναν την εντύπωση, μαζί με όλο το μπέρδεμα, το βαρύ κλίμα εκείνης της, περιόδου κλίμα εξαιρετικά πρόσφορο και εύθραυστο για όποιο είδος πολιτικής αναταραχής. Στο μεταξύ οι συνταγματάρχες Στυλιανός Γονατάς και Νικόλαος Πλαστήρας- και οι δυο γνωστοί και διακεκριμένοι αξιωματικοί, από τη Μυτιλήνη και την Χίο όπου ήταν αντίστοιχα, έφτιαζαν μαζί με τον Φωκά, πλοίαρχο του θωρηκτού πολεμικού «

Λήμνος» μια (Επαναστατική) Επιτροπή, ή έγινε στην πόλη των Αθηνών στις 26 Σεπτεμβρίου 1922²⁷

Ένα ελικοφόρο από τον αέρα μοίραζε φυλλάδια υπογεγραμμένα από τον Γονατά, αλλά και από τους αξιωματικούς του στρατού αλλά και από τους κατοίκους της Χίου και της Μυτιλήνης, ζητώντας τη συναίνεση του Κωνσταντίνου και του επιτελείου του και την διάλυση της Βουλής αλλά και την άμεση ενίσχυση των επιχειρήσεων στη Θράκη.

Η επαναστατική ενέργεια των στρατιωτών και του ναυτικού δεν ήταν έκπληξη για την κυβέρνηση ούτε το ύπαιθρο, ούτε τους απόμακρους αυτόπτες μάρτυρες. Είχε αναγνωριστεί εμμέσως από πολλές φορές πρόσφατα ότι μια συντριπτική εξόντωση στη Μικρά Ασία ή ακόμη και μια συνήθης και πιθανή αποχώρηση της ελληνικής ένοπλης δύναμης από τη Σμύρνη περιλάμβανε τον συμβιβασμό των δυσμενών εξελίξεων. Μέσα στο πλαίσιο στο οποίο τέθηκε η κατάρρευση του μετώπου, τα ερωτήματα σχετικά με τη στρατιωτική ανάπτυξη έτειναν να μειώνονται όπως ήταν μέσα στο σημείο και το χρόνο εμφάνισής της, και πιο κριτικά, στο χαρακτήρα της. Ο χαρακτήρας της στρατιωτικής ανάπτυξης τον Σεπτέμβριο τελικά αποφασίστηκε από αυτό που οι ήρωές της - γνωστοποιώντας σε αυτό το σημείο τη γνώμη του μεγαλύτερου μέρους του σώματος των αξιωματικών - θεωρήθηκαν ως ο μεγαλύτερος λόγος της καταστροφής²⁸

Συνεπώς, με βασικό στόχο την αναζήτηση «προδοτών», η «επανάσταση του στρατού και του στόλου» ήρθε αντιμέτωπη με την βαριά ήττα, βρίσκοντας τους αποδιοπομπαίους τράγους της. Στη δίκη που ακολούθησε, η καταδικαστική απόφαση και η εκτέλεση, τελικά (28 Νοεμβρίου), που αφορούσε τα έξι ηγετικά στελέχη, πολιτικά και στρατιωτικά, του «Κωνσταντινισμού»- Γ. Μπαλατζή, Π. Πρωτοπαππαδάκη, Δ. Γούναρη, Ν. Θεοτόκη, Ν. Στράτου, και ο στρατηγός Γ. Χατζανέστης- με την βαριά κατηγορία της «εσχάτης προδοσίας», βοήθησε στον κατευνασμό των οξυμμένων πνευμάτων²⁹. Την ίδια στιγμή περίπου, λίγο καιρό πριν, (11 Οκτωβρίου του 1922), δίχως να συμμετάσχει η Ελλάδα, αποφασίζεται και υπογράφεται μεταξύ της Κεμαλικής πια Τουρκίας και τις συμμαχικές δυνάμεις η «ειρήνη των Μουδανιών», όπου με τις αποφάσεις αυτής αποδίδονταν στους

²⁷ Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, τ. 15 (1978),

²⁸ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους Νεότερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941, τ. 15 (1978), σ.252,253*

²⁹ Γ.Γιανουλόπουλος, *‘Η ευγενής μας τύφλωσις. Έξωτερική πολιτική και ‘εθνικά’ θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή..Αθήνα 1999, σ. 301-302*

Τούρκους το Ανατολικό κομμάτι της Θράκης. Βάσει της συμφωνίας, οι ελληνικές δυνάμεις ήταν υποχρεωμένες να εκκενώσουν την Ανατολική Θράκη σε 15 μέρες καθώς και όλη η ελληνική της κοινότητα. Τα στρατεύματα των Συμμάχων που βρίσκονταν στα στενά, θα παρέμεναν στην ίδια θέση έως ότου συνταχθεί η τελική σύναψη, της τελικής συνθήκης³⁰.

³⁰ Ν. Ψυρούκης, *Η Μικρασιατική καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1918-1923)*, Αθήνα 1982, σ. 187

Β' Κεφάλαιο

Η Έλευση και η εγκατάσταση 1.500.000 προσφύγων στο ελληνικό έδαφος

Στο κεφάλαιο αυτό πραγματευόμαστε την άφιξη των εκατομμυρίων καταποντισμένων Ελλήνων προσφύγων στο ελληνικό κράτος. Μετά την κατάρρευση του ελληνικού μετώπου, ελληνικά πλοία αμέσως έφτασαν για να βοηθήσουν τους πρόσφυγες και επιβίβασαν περίπου 12.000 γυναικόπαιδα³¹. Αμερικανικά πλοία πήραν την ευθύνη επίσης να μεταφερθούν οι Μικρασιάτες από πολλά μέρη της Μικράς Ασίας για την μητέρα Ελλάδα, περίπου 300.000 άτομα³².

Σε αυτή την αγωνιώδη προσπάθεια οι Μικρασιάτες, να ανέβουν στα σκάφη συνωστίζονταν και στην αναταραχή τους πολλοί έπεφταν στο νερό και χάνονταν, άρρωστοι και γηραιότεροι πέθαιναν από την κούραση. Τα πλοία των Ελλήνων συνέχισαν να πηγαίνουν τους Μικρασιάτες προς την Ελληνική μεριά του Αιγαίου με την προστασία των αμερικανικών και αγγλικών πλοίων. Συνεπώς μέχρι το τέλος Οκτωβρίου του 1922 το πιο μεγάλο τμήμα των προσφύγων αυτών είχε μεταφερθεί στις παράκτιες απέναντι ελληνικές περιοχές στη Χίο και τη Λέσβο ή είχαν περάσει μέχρι τον Πειραιά, την Θεσσαλονίκη και τα άλλα πιο μικρά λιμάνια³³.

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες με το που έφταναν στην Ελλάδα παρέμεναν για ορισμένο χρόνο στον Πειραιά, στον Άγιο Γεώργιο στα λοιμοκαθαρτήρια και στην Θεσσαλονίκη, στα λοιμοκαθαρτήρια του Καράμπουρνου. Πάρα πολλές μαρτυρίες καταγγέλλουν ότι ήταν ιδιαίτερα άσχημες οι συνθήκες και πολλές φορές ο τρόπος αντιμετώπισης των Μικρασιατών από τους γηγενείς ήταν μη αναμενόμενος έως και τραγικός.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα, το κούρεμα όλων ανεξαιρέτως των γυναικών προφανώς για λόγους αποφυγής μεταδοτικών νόσων και υγιεινής. Υπήρχαν γυναίκες που αισθάνθηκαν το κούρεμα αυτό σαν μια πράξη ταπείνωσης και περιφρόνησης, με αποτέλεσμα να επιλέξουν την αυτοκτονία.

Με τον ερχομό των προσφυγικών ροών εμφανίστηκε μια σειρά επιδημικών φάσεων όπως η φυματίωσή, η ελονοσία, τα τραχώματα με αποτέλεσμα να αποδεκατιστεί μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού.

³¹Μιχελή Λίζα, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 61

³² Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 59

³³ Λίζα Μιχελή, *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992, σ. 71-73, 77

2.1. Συνθήκη της Λωζάννης

«Η Κυβέρνησις της Μεγάλης Εθνοσυνελεύσεως της Τουρκίας και η Ελληνική Κυβέρνησις συνεφώνησαν επί των ακολούθων όρων:

Άρθρον Ιον: Από της 1ης Μαΐου 1923, θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων Ελληνικού Ορθοδόξου θρησκειύματος, εγκατεστημένων επί των Τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων, Μουσουλμανικού θρησκειύματος, εγκατεστημένων επί των Ελληνικών εδαφών. Τα πρόσωπα ταύτα δεν θα δύνανται να έλθωσιν ίνα εγκατασταθώσιν εκ νέου εν Τουρκία ή αντιστοίχως εν Ελλάδι, άνευ αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως ή αντιστοίχως της Ελληνικής Κυβερνήσεως³⁴.

Η σύναψη της Συνθήκης της Λωζάννης, 1923(30 Ιανουαρίου), από τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Ισμέτ Ινονού σφράγισε ουσιαστικά τη μοίρα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, του Πόντου και της Μικράς Ασίας. Επιπλέον, η περιπέτεια της Μικρασιατικής εκστρατείας οδήγησε στην απώλεια και των εδαφών που είχε αποκτήσει η Ελλάδα με την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών³⁵. Οι εμφανείς αλλά και οι υπόγειες διπλωματικές διαδρομές των Δυτικοευρωπαίων συμμάχων, καθώς και τα λάθη στην εγχώρια πολιτική ζωή, οδήγησαν την Ελλάδα και τον Ελληνισμό της Ανατολής στην τραγωδία που σημαδεύτηκε με την έλευση 1.500.000 προσφύγων. Η ανθρωπιστική κρίση που σημειώθηκε, χαρακτηρίζεται ως μία από τις χειρότερες του 20ού αιώνα. Η ηττημένη και αποδιοργανωμένη Ελλάδα κλήθηκε να υποδεχθεί, να υποστηρίξει, να προστατεύσει και να περιθάλψει τους πρόσφυγες εν μέσω πολύ βαθιάς και μακράς πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής κρίσης. Η πρώτη κρίσιμη πενταετία μετά τον ερχομό των προσφύγων, διάστημα κατά το οποίο έπρεπε να μπουν οι βάσεις υποδοχής, υποστήριξης και ενσωμάτωσης των Ελλήνων της Εγγύς Ανατολής στην ελληνική κοινωνία, σημαδεύτηκε από μια θυελλώδη πολιτική αντιπαράθεση. Έως το 1928 είχαν σημειωθεί δύο πραξικοπήματα και άλλες δύο απόπειρες, ενώ εννέα διαφορετικές βραχύβιες κυβερνήσεις καταγράφηκαν στην ιστορία του ελληνικού κοινοβουλευτισμού³⁶.

³⁴Σύμβασις περί ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών Πληθυσμών (Υπογραφέισα εν Λωζάννη τη 30ή Ιανουαρίου 1923), Αθήνα 1923

³⁵ Α. Δεσποτόπουλος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15, (2008), σ. 200-233.

³⁶ Ι. Γιαννουλόπουλος, «Η επανάσταση του 1922, η δίκη των έξ και η Συνθήκη της Λωζάννης», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15, (2008), σ. 248-270. Βλ. και Α. Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του

Η κατάσταση αυτή αποδιοργάνωσε πλήρως θεσμούς και φορείς, δυσκολεύοντας το έργο της ανασυγκρότησης της χώρας. Οι συνθήκες, με τις οποίες σημειώθηκε ο εποικισμός, άλλοτε συντεταγμένα και άλλοτε άναρχα, συνετέλεσαν, σε μεγάλο βαθμό, στη διαμόρφωση του νοσολογικού φάσματος που έπληξε τους πρόσφυγες. Η Ελλάδα, ως χώρος υποδοχής των προσφύγων, αντιμετώπιζε, επί σειρά ετών, σοβαρά υγειονομικά προβλήματα νοσοκομειακής υποδομής και ενδημικότητας λοιμωδών νοσημάτων. Ουσιαστικά, η μελέτη της νοσηρότητας των προσφύγων είναι μια αδρή εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα σε επίπεδο δημόσιας υγείας πριν την έλευσή τους, ενισχύοντας την άποψη ότι μια χώρα, ως χώρος υποδοχής, ενσωματώνει στο εντόπιο νοσολογικό φάσμα τους νεοφερμένους³⁷.

2.2. Η μέριμνα για τη στέγαση των προσφύγων

Από τις πρώτες κιόλας ημέρες της καταστροφής άρχισαν να συλλέγονται χρήματα για τους πρόσφυγες. Η τραγωδία όμως ξεπερνούσε τα όρια της φιλανθρωπίας και η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν ανεπαρκής. Τον Οκτώβριο του 1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Αποκατάστασης Προσφύγων, το οποίο διοικείτο από δεκαπενταμελή επιτροπή. Το Ταμείο οργάνωσε 20 υποεπιτροπές σε όλη την Ελλάδα. Ταυτόχρονα, και άλλοι φορείς δραστηριοποιήθηκαν για την ανακούφιση των προσφύγων, όπως το Πατριωτικό Ίδρυμα, ο Πανιωνικός Σύνδεσμος Αμερικής και η Επιτροπή Κυριών Αθήνας, οι οποίοι μοίρασαν σε όλη την Ελλάδα 2.000.000 κουβέρτες, 2.000 κρεβάτια και χιλιάδες κιβώτια με ρούχα, γάλα και αλεύρι. Επίσης, σημαντικός αριθμός διεθνών οργανώσεων συνέδραμε ποικιλοτρόπως: Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, All British Appeal, Near East Relief, Save the Children Fund, American Women's Hospitals, Society of Friends κ.ά.³⁸.

Η Ελλάδα βρέθηκε απέναντι σε ένα πρόβλημα πολύ δύσκολο αφού η πυρπόληση της Σμύρνης είχε φέρει σε ένα κράτος με μόλις 5.500.000 πληθυσμό, 1.500.000 Μικρασιάτες που έπρεπε να υποδεχτεί στην αγκαλιά της και να φροντίσει για την αποκατάστασή τους. Για την αντιμετώπιση των πρώτων στοιχειωδών αναγκών των ανθρώπων αυτών υπήρξε μεγάλη κινητοποίηση του κρατικού

1923 και η ανακήρυξη της Αβασίλευτης Δημοκρατίας», στην: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (2008), σ. 271-296.

³⁷ Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 1997, τ. 2, σ. 211-327.

μηχανισμού, δόθηκαν φάρμακα, τρόφιμα, ρουχισμός και στήθηκαν δημιουργήθηκαν σκηνές και καταυλισμοί. Σε συνδυασμό με τον ερχομό των προσφύγων παρουσιάστηκαν επιδημικές φάσεις όπως η ελονοσία, τα τραχώματα και η φυματίωση που οδήγησαν σε θάνατο σημαντικό τμήμα του Μικρασιατικού πληθυσμού. Πάρα πολλοί που νόσησαν από ασθένειες μολυσματικές δεν έφτασαν χρονικά να αποβιβαστούν στα λιμάνια της χώρας και μοιραία πέθαναν επάνω στα πλοία ή στα λοιμοκαθαρτήρια της Μακρονήσου, του Καράμπουρνου (Θεσσαλονίκη) και στα λοιμοκαθαρτήρια του Αγίου Γεωργίου (Πειραιάς). Το μεγάλο ζήτημα της υγιεινής ήταν εντονότατο, ο τύφος και η δυσεντερία θέριζαν κόσμο. Από το 1923 ο (εξανθηματικός) τύφος που είχε εμφανιστεί σ' όλα τα μεγάλα λιμάνια και στις μεγάλες πόλεις, αλλά ευτυχώς οι αρχές (υγειονομικές) κατάφεραν να περιορίσουν τον μεγάλο κίνδυνο σε λίγο χρονικό διάστημα³⁹.

Τα πρώτα κύματα των προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα, αντιμετώπισαν σοβαρότατο πρόβλημα στέγασης. Το πρώτο διάστημα, οι πρόσφυγες βρήκαν πρόσκαιρο καταφύγιο σε εκκλησίες, σχολεία, δημόσια κτήρια, κινηματογράφους, θέατρα και αποθήκες. Σύντομα κατέστη σαφές ότι οι φιλανθρωπίες δεν αποτελούσαν πανάκεια για τα προβλήματα των ανθρώπων αυτών. Για τον λόγο αυτό, με τη μεγάλη βοήθεια της (ΚτΕ) Κοινωνίας των Εθνών, ιδρύθηκε, το 1923, (ΕΑΠ) η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Η Επιτροπή οργάνωσε τρεις κεντρικές Διευθύνσεις (Οικονομική, Αστική, Αγροτική), υπό τον έλεγχο μιας Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού με τρεις υποδιευθύνσεις στα αντίστοιχα γεωγραφικά διαμερίσματα, όπου κατέφυγαν οι πρόσφυγες. Κάθε Διεύθυνση χωριζόταν σε Γραφεία Εποικισμού και το καθένα εξ αυτών σε Επιμελητείες, οι οποίες με τη σειρά τους χωρίστηκαν σε Επιστασίες.

Γενικός συντονιστής της όλης προσπάθειας ορίστηκε ο Αμερικανός Henry Morgenthau, πρώην πρέσβης των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κωνσταντινούπολη. Η επιλογή αυτή, προφανώς, δεν ήταν τυχαία, αφού ο Morgenthau, εκτός της εμπειρίας του στη διεθνή διπλωματική σκηνή, είχε δείξει κατά καιρούς και τα φιλελληνικά του αισθήματα. Αξίζει να σημειωθεί, επίσης, ότι ο Morgenthau είχε περιέλθει σε δυσμένεια από τις τουρκικές Αρχές, όταν έγινε ο πρώτος ξένος διπλωμάτης, ο οποίος,

³⁸ Β. Τζανακάρης, *Στο όνομα της προσφυγιάς: από τα δακρυσιμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Αθήνα 2009, σ. 61, 68, 73-80, 113, 117, 120, 124, 172-180, 325328, 535-545, 561.

³⁹ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993, σ. 321 και *Κοινωνία των Εθνών, Εγκατάσταση προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 12

σε αντίθεση με τη στάση των άλλων εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων, στηλίτευσε τις εκκαθαρίσεις στην Αρμενία. Ο Morgenthau ήταν ο πρώτος που είχε αναφέρει και χρησιμοποιούσε στα επίσημα διπλωματικά έγγραφα τη λέξη γενοκτονία, γεγονός που τον στοχοποίησε από τις τουρκικές Αρχές⁴⁰.

Το ζήτημα στέγασης των προσφύγων χαρακτηριζόταν από κρισιμότητα. Μέχρι τη λήξη του 1923 είχαν δημιουργηθεί περίπου 16.700 οικίες (πρόχειρες), αλλά η μετεγκατάσταση των προσφύγων θα αποδείκνυε την αξία της γνωστής ρήσης «ουδέν μονιμότερον του προσωρινού». Οι πρόσφυγες είχαν ήδη «διαλέξει» ή, για την ακρίβεια, είχαν αναγκαστεί να «επιλέξουν» περιοχές, αφού, δυστυχώς, συχνά υπήρχαν προστριβές με γηγενείς που εκδίωκαν τους πρόσφυγες. Στις υπερυψωμένες περιοχές γύρω από την πόλη των Αθηνών και στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης κατασκήνωσαν χιλιάδες πρόσφυγες. Η Καισαριανή, ο Βύρωνας, το Δουργούτι και η Δραπετσώνα είναι μερικές από τις πρώτες συνοικίες που ξεπηδούν στην Αθήνα και τον Πειραιά, άναρχα δομημένες και με άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Στη Θεσσαλονίκη η λέξη αθλιότητα δεν αρκούσε για να αποδώσει την κατάσταση που επικρατούσε στην «Τενεκεδούπολη», στην άκρη του λιμανιού, εκεί όπου οι πρόσφυγες είδαν ως «μάννα εξ ουρανού» τα κατά εκατοντάδες πεταμένα πεντογάλογα κάνιστρα καυσίμων του αγγλικού στρατού από την εποχή του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, τα οποία σφυρηλάτησαν για να επενδύσουν τα πρόχειρα καταλύματά τους⁴¹.

Πρακτικά, η ηττημένη Ελλάδα, με την κατεστραμμένη οικονομία και το πολιτικό χάος, ήταν αδύνατο να καταφέρει να στεγάσει τάχιστα τον συνολικό όγκο των προσφύγων. Σύμφωνα με την απογραφή των προσφυγικών οικογενειών, το 1923, ο κύριος όγκος των Μικρασιάτων προσφύγων εγκαταστάθηκε στο Ανατολικό κομμάτι της Μακεδονίας, στη Θράκη, στη Στερεά Ελλάδα και στη Θεσσαλονίκη (Πίνακες 1 και 2).

Η απογραφή του 1923, αξίζει να σημειωθεί, παρότι ήταν κατά βάση εθελοντική, άρα συνεπώς και ελλιπής, μας παρέχει καθαρή εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο. Ο μεγαλύτερος όγκος του προσφυγικού πληθυσμού συγκεντρώθηκε στη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα και τον Βόλο. Σταδιακά,

⁴⁰ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (Γενεύη 1926)*, Αθήνα 1997, σ. 13, 17, 19-20, 22, 25, 71, 75-83, 133-141, 144, 165.

⁴¹ Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (Γενεύη 1926)*, Αθήνα 1997, σ. 6. και Α. Λάμπουρα, «Βίαιη μετακίνηση πληθυσμών και αποτελέσματα της παλιννόστησης των Ελλήνων προσφύγων 1921-1923», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 2 (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2009), σ. 123-144.

στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη άρχισαν να χτίζονται οικισμοί σε νέες περιοχές ή στα μέρη που ήδη είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται οι πρόσφυγες.

Στην Αθήνα και τον Πειραιά πόλους προσφύγων αποτελούν οι περιοχές Νέα Ιωνία, Νέα Φιλαδέλφεια, Περισσός, Νέα Χαλκηδόνα, Ταύρος, Δουργούτι,

Χαροκόπου, Κορυδαλλός, Κοκκινιά, Κερατσίνι, Δραπετσώνα, Περιστερί, Αιγάλεω, Καισαριανή, Υμηττός, Βύρωνας, Νέα Σμύρνη, Παγκράτι, Κυψέλη, Αμπελόκηποι, Πατησίων και Καλλιθέα. Στη Θεσσαλονίκη οι μεγαλύτεροι προσφυγικοί συνοικισμοί εντοπίζονταν στην «Γενεκεδούπολη» του λιμανιού, στην Καλαμαριά, στην περιοχή του Στρατιωτικού Νοσοκομείου και στην Τούμπα. Η συμμετοχή των προσφύγων στη δημογραφική αύξηση θεωρείται δεδομένη. Μετά το 1925, όταν έλαβε τέλος η υπογεννητικότητα του ελληνικού πληθυσμού την περίοδο κατά τον Μεσοπόλεμο, η συνεισφορά των προσφύγων είναι εμφανής στους ετήσιους μέσους όρους της διαφοράς μεταξύ γεννήσεων και θανάτων⁴².

⁴² Γ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000: εξέλιξη - πολεοδομία - μεταφορές*, Αθήνα 2000, σ. 90-109. και Δ. Ανωγιάτης-Pele, , Ι. Δημόπουλος, Κ. Μαυρέας, «Η φυσική κίνηση του πληθυσμού στον αστικό χώρο της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 6 (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2011), σ. 11-41

Πίνακας 1: Απογραφή του πληθυσμού των προσφύγων που διενεργήθηκε κατά τον μήνα Απρίλιο του 1923

Πρόσφυγες κατά Διαμέρισμα και Γενικές Διοικήσεις 1923				
Πρόσφυγες κατά φύλο				
Περιοχή	άρρηνες	θήλειες	σύνολο	ποσοστό
Ανατολική Μακεδονία	36.471	42.220	80.691	10%
Δυτική Μακεδονία	5.661	6.503	12.164	2%
Ήπειρος	5.060	6.922	11.982	2%
Θεσσαλία και Άρτα	14.710	19.315	34.025	4%
Θεσσαλονίκη	74.911	87.507	162.418	21%
Θράκη	47.906	52.007	99.913	13%
Ιόνια Νησιά	10.298	15.157	25.455	3%
Κρήτη	12.611	16.210	28.821	4%
Νησιά Κυκλάδων	7.620	11.230	18.850	2%
Λέσβος	26.114	31.394	57.508	7%
Πελοπόννησος	20.322	26.519	46.841	6%
Σάμος	9.194	12.181	21.375	3%
Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	66.120	91.956	158.076	20%

Πίνακας 2: Απογραφή των προσφυγικών οικογενειών που διενεργήθηκε κατά τον μήνα Απρίλιο του 1923

Προέλευση και εγκατάσταση προσφυγικών οικογενειών				
	Μακεδονία	Θράκη	άλλες περιοχές	σύνολο
Μ. Ασία	33.254	1.960	10.614	45.825
Θράκη	20.616	11.141	1.253	42.010

Πόντος	36.605	1.059	1.892	39.556
Καύκασος	9.826	517	243	10.586
Βουλγαρία	6.244	1.535	200	7.979
Διάφοροι τόποι	858	384	48	1.290
Σύνολο	116.403	16.596	14.250	147.249

Πηγή Ε.Σ.Υ.Ε.⁴³

2.3. Η Ελλάδα ως νοσογόνος χώρος υποδοχής

Το νοσολογικό φάσμα της χώρας λίγο πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή περιελάμβανε κυρίως λοιμώδη νοσήματα, όπως η ελονοσία, ο τύφος, η δυσεντερία και ο τυφοειδής πυρετός και τη μεγάλη μάστιγα της εποχής, τη φυματίωση. Στις επί μέρους νοσολογικές μετρήσεις κυριαρχούσαν οι κολίτιδες, οι εντερίτιδες η χολοκυστίτιδα, τα διαρροϊκά σύνδρομα, η κίρρωση του ήπατος, το έλκος του δωδεκαδακτύλου, η χρόνια και οξεία βρογχίτιδα, οι αδενοπάθειες, οι αμυγδαλίτιδες αλλά και η ραχίτιδα (διαταραχή θρέψης) (λοιμώξεις που είναι σημαντικό να εξεταστούν συνάμα με κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα των Ελλήνων κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου).

2.4. Ελονοσία

Βάσει των στοιχείων από τα νοσοκομεία της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα, τα διάφορα είδη της ελονοσίας στην πρωτεύουσα κυμάνθηκαν ως εξής: διαλείπων πυρετός (91,52%), λοιποί διαλείποντες πυρετοί (3,44%), κακοήθης πυρετός (0,3%), αιμοσφαινουρικός πυρετός (0,06%), ελώδης καχεξία (4,66%)⁴⁴. Για το σύνολο της χώρας τα ποσοστά είναι τα ακόλουθα: διαλείπων πυρετός (91,67%), λοιποί διαλείποντες πυρετοί (6%), κακοήθης πυρετός (0,27%), αιμοσφαινουρικός πυρετός (0,09%), ελώδης καχεξία (1,95%)⁴⁵.

⁴³ Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος

⁴⁴ Δ. Ανωγιάτης-Pele, Ι. Δημόπουλος, Κ. Μαυρέας, «Δημογραφική προσέγγιση της νοσηλευτικής κίνησης του Θεραπευτηρίου "Ο Ευαγγελισμός" κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1927-1939)», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 7 (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2012), σ. 194-206.

⁴⁵ W. Jones, E. Withington, *Malaria and Greek History, to which is Added the History of Greek Therapeutics and the Malaria Theory*, University of Manchester Press, Manchester 1909, σ. 1-21, 23-59.

Είναι κρίσιμης σημασίας ότι από το 1915 η εταιρεία προς Περιστολήν των ελωδών νοσημάτων, με υπεύθυνο τον καθηγητή υγιεινής και μικροβιολογίας κύριο Κωνσταντίνο Σάββα και τον παιδίατρο-επιδημιολόγο Ιωάννη Καρδαμάτη, είχε προβάλλει τα συμπεράσματα της πρώτης πανελλαδικής μελέτης όσον αφορά την ελονοσία. Στην Ελλάδα σημειωνόταν αρνητικό πρόσημο της μεγαλύτερης νοσηρότητας αλλά και θνησιμότητας σε ολόκληρη την Ευρώπη. Βάσει της συγκεκριμένης μελέτης, η νοσηρότητα στον Ελληνικό χώρο άγγιζε το 30% στο γενικό πληθυσμό. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό, επίσης, ήταν το στοιχείο ότι από 474 κοινότητες και δήμους μόνο οι 29 δεν είχαν πληγεί από τη νόσο. Ακόμη από τους εναπομείναντες από 445 κοινότητες και δήμους, οι 76 βαθμό νοσηρότητας από 51 με 100%, οι δε 254 από 10 με 50% και οι εναπομείναντες αρκετά κάτω από το 10%⁴⁶.

Σημαντικό πρόβλημα εξακολουθούσε να είναι η αργή πορεία της αποξήρανσης των ελών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Συλλόγου, στη χώρα υπήρχαν 639 έλη που αντιστοιχούσαν σε 88.000 στρέμματα της ελληνικής επικράτειας. Μετά τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους και την απελευθέρωση των ελληνικών περιοχών, ο αριθμός των ελών αυξήθηκε σε 1.769⁴⁷.

2.5. Τυφοειδής πυρετός και δυσεντερία

Ο χαρακτήρας αυτών των νοσημάτων ήταν ενδημικός σε πολλές περιοχές, ακόμα και στην Αττική, ενώ συχνά καταγράφονταν επιδημικές εκρήξεις. Η δυσεντερία ήταν η νόσος που ταλαιπωρούσε σε μεγάλα ποσοστά και ευρεία γεωγραφική κλίμακα τα κράτη της εύκρατης αλλά και τροπικής γεωγραφικής- ζώνης. Πρωτεύοντες τύποι των δυσεντεριών στον ελληνικό χώρο ήταν η μικροβακτηριδιακή «βάκιλος του Flexner», ενώ ακολουθούσαν οι δυσεντερίες αμοιβαδικού τύπου από την *Entamoebahistolytica*. Στις αρχές της δεκαετίας του '20, το ποσοστό κατά μέσο όρο των θανάτων άγγιζε 3.20/10.000 ανθρώπους, την ίδια στιγμή για τις λοιπές

⁴⁶ Κ. Σάββας, Ι. Καρδαμάτης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα Πεπραγμένα του Συλλόγου (1914-1928). Σύλλογος προς Περιστολήν των Ελωδών Νοσημάτων*, εν Αθήναις 1928, σ. 12-15, 17, 413-414, 489-496, 713-765.

⁴⁷ Κ. Σάββας, Ι. Καρδαμάτης, *Η ελονοσία εν Ελλάδι και τα Πεπραγμένα του Συλλόγου (1914-1928). Σύλλογος προς Περιστολήν των Ελωδών Νοσημάτων*, εν Αθήναις 1928, σ. 15

λοιμώξεις υδατογενούς προέλευσης οι ποσοστιαίες μονάδες ήταν 2.38/10.000 κατοίκους⁴⁸.

Ο λαός των Αθηνών, στις αρχές του 1900 (20ος αιώνας), συνέχιζαν να έρχονται αντιμέτωποι με μολύνσεις και πολλές φορές εμφανίζονταν τυφοειδής πυρετός και δυσεντερικά προβλήματα ως αποτέλεσμα, της μη ύπαρξης αποχετευτικής υποδομής και ελλιπούς υποδομής υδροδότησης. Ακόμα και στην πρωτεύουσα υπήρχαν περιοχές, οι κάτοικοι των οποίων εξακολουθούσαν να προμηθεύονται νερό από πηγάδια και μαγγανοπήγαδα⁴⁹.

2.6. Φυματίωση

Τα στοιχεία που διαθέτουμε για την κατάσταση που επικρατούσε στην χώρα μας πριν την έλευση των προσφύγων, αντλούνται από έρευνες των ιατρών της εποχής καθώς και από τα διαθέσιμα «Πεπραγμένα» των σανατορίων της εποχής. Καταδεικνύεται ότι η αύξηση των θανάτων αυξανόταν παράλληλα, αναλόγως με την αύξηση του γενικού πληθυσμού, ότι η αναλογία των θανάτων από φυματίωση προς τους γενικούς θανάτους ήταν 1/6 (πολύ ανώτερη από άλλες ευρωπαϊκές πόλεις) και ότι η ασθένεια προσέβαλλε με μεγαλύτερη συχνότητα τους άντρες από 25 μέχρι 49 ετών⁵⁰. Μια από τις πρώτες της επιδημίας αλλά και η επίσημη στατιστική μελέτη του 1922 κατέγραψαν σε όλη την Ελλάδα αριθμό θανάτων που ανερχόταν στο 15.46% ανά δέκα χιλιάδων ανθρώπων. Σύμφωνα με τις επίσημες ανακοινώσεις των σχετικών υπουργικών υπηρεσιών Υγείας, το ποσοστό θανάτων λόγω φυματίωσης στο Νομό Αττικής αλλά και στο νομό Βοιωτίας ήταν μεταξύ 27.3% και 30.8% επί συνόλου 10.000 κατοίκων⁵¹.

⁴⁸ Κ. Τσιάμης, Α. Τσακρής, «Η δυσεντερία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ανάλυση των δεδομένων βασισμένη στο βιβλίο της πρώτης Ελληνίδας μικροβιολόγου, Αγγελικής Παναγιωτάτου, με τίτλο: *Τροπικών χωρών δυσεντερία και εντερίτιδες*», *Αρχαία Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 55, 4 (2010), σ. 331-337.

⁴⁹ Κ. Τσιάμης, Γ. Βρυώνη, «Ο μικροβιολογικός έλεγχος του δικτύου ύδρευσης της Αθήνας κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου», *Αρχαία Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 55, 6 (2010), σ. 501-511.

⁵⁰ Κ. Κατής, *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία». Ιστορική μελέτη*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1984, σ. 25-27.

⁵¹ Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σ. 200-230.

2.7. Το νοσολογικό φάσμα των προσφύγων

Η χολέρα, η δυσεντερία, η ελονοσία και ο τύφος ήταν οι βασικοί παράγοντες θνησιμότητας των προσφυγικών οικισμών⁵². Αποφασιστικής σημασίας παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση ενός καταυλισμού στη Θράκη, όπου τριάντα πέντε οικογένειες από το σύνολο των εβδομήντα πέντε που εγκαταστάθηκαν εκεί, έχασαν τη ζωή τους από την ελονοσία.⁶⁶ Σύμφωνα με τις εκθέσεις της Διεύθυνσης Υγείας της Κοινωνίας των Εθνών, η ετήσια θνησιμότητα από ελονοσία στην Ελλάδα αυξήθηκε από 7,94/10.000 κατοίκους το 1925, σε 10,24 το 1930⁵³.

Η νέα ιατρική τοπογραφία που δημιουργήθηκε με τον ερχομό και την άναρχη εγκατάσταση των προσφύγων στα πλέον ανθυγιεινά μέρη, διατάραξε τις επιδημιολογικές προβλέψεις των υγειονομικών της εποχής. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η περίπτωση της ελονοσίας που ανάγκασε τον Σύλλογο προς Περιστολήν των Ελωδών Νοσημάτων να αναθεωρήσει και να επαναπροσδιορίσει τα σχέδιά του. Σύμφωνα με τα ευρήματα, κατά την περίοδο του 1924 η μέση συχνότητα της ελονοσίας στην Ελλάδα ήταν 23% (Παλαιά Ελλάδα 26%, Νέα Ελλάδα 20%). Δεκαεπτά δήμοι και 617 χωριά σε Παλαιά και Νέα Ελλάδα ήταν απαλλαγμένα από τη νόσο⁵⁴. Πρακτικά αυτό αντιστοιχούσε σε μόλις 348.722 άτομα, δηλαδή στο 1/16 του συνολικού πληθυσμού. Οι δήμοι και τα χωριά που έπληττε η νόσος στην Παλαιά και τη Νέα Ελλάδα, ανέρχονταν σε 836 και 403 αντίστοιχα. Οι στατιστικές της εποχής καταδεικνύουν την υψηλότερη νοσηρότητα του προσφυγικού πληθυσμού σε σχέση με τους γηγενείς (Πίνακας 3).

Πίνακας 3: Σύγκριση της νοσηρότητας της ελονοσίας γηγενών και προσφύγων στα όρια της Παλαιάς Ελλάδας (1923-1924)

Γεωγραφική περιοχή	1923		1924	
	γγενείς	πρόσφυγες	γγενείς	πρόσφυγες
Στερεά Ελλάδα	33,3	51,5	22,8	36,8

⁵² Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σ. 18

⁵³ Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Ε.Σ.Υ.Ε., «Στατιστική των αιτιών θανάτων» για τα έτη 1921, 1922, 1923, 1924, 1925, Αθήναι 1933, σ. 20

⁵⁴ Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σ. 15

Πελοπόννησος	27,3	37,2	25,7	39,8
Θεσσαλία	52,7	56,7	13,6	27,3
Νησιά Ιονίου	24,1	35,6	12,6	43,3
Νησιά Αιγαίου	7,3	45,2	21,1	11,1

Κατά το πέρας αυτής της περιόδου, οι ελληνικές Αρχές και η Επιτροπή των Προσφύγων εισήγαγαν 9.795.000 κιλά κίνινης από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό, 1.608.178 κιλά από τη Γερμανία, 154.600 κιλά από τον Βρετανικό Ερυθρό Σταυρό και 5.000.000 κιλά από άλλες πηγές⁵⁵.

Οι υδατογενούς προέλευσης επιδημίες ήταν συχνές στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Την περίοδο 1924-1925, λόγω των επιδημικών εκρήξεων των προσφυγικών καταυλισμών, ο επιπολασμός του τυφοειδούς πυρετού και της δυσεντερίας παρέμενε σε υψηλά επίπεδα. Η περίπτωση του υδρευτικού συστήματος στην Αθήνα και σε πολλές πόλεις στην Ελλάδα συνέχισε να είναι προβληματική για πολλά ακόμη χρόνια. Η κατάσταση αναφέρεται εναργώς από το Γεώργιο Πάγκαλο, καθηγητή Μικροβιολογίας στην Ιατρική Σχολή της Αθήνας, μέσα από τις έρευνές του, μία δεκαετία μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπου φαίνεται ότι η κατάσταση πανελλαδικά είχε επιδεινωθεί: «[...] έκαμα κατά τα έτη 1932-1933 περί τας 270 μικροβιολογικές εξετάσεις ύδατος διαφόρων πόλεων και χωριών της Ελλάδος, αι οποίαι μου επιτρέπουν να είπω ότι η ποιότης του ποσίμου ύδατος εις την χώραν μας είναι ως επί το πλείστοναθλία [...]»⁵⁶.

Ανάμεσα στις περιοχές με πρόβλημα επάρκειας αλλά και καθαρότητας ύδατος ήταν οι περισσότεροι προσφυγικοί συνοικισμοί. Μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, που όριζε η Συνθήκη της Λωζάννης, χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες στάλθηκαν στα πρώην μουσουλμανικά χωριά της Θράκης. Μόνο η διαφορετική γλώσσα έδειχνε ότι κάτι είχε αλλάξει σε αυτά τα χωριά, αφού οι συνθήκες παρέμεναντο ίδιο σκληρές και για τους νεοφερμένους. Όπως οι μουσουλμάνοι, πριν το 1923, έτσι και οι χριστιανοί πρόσφυγες εξακολουθούσαν να κουβαλούν νερό με τα υποζύγια, χιλιόμετρα μακριά από τα χωριά τους. Στα χωριά των προσφύγων της Μακεδονίας η κατάσταση ήταν εξίσου κακή. Η μόνη διαφορά έγκειτο στο γεγονός

⁵⁵ Φ.Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι1933,σ. 15

⁵⁶ Γ. Πάγκαλος, «Η μικροβιολογική εξέταση του ποσίμου ύδατος. Ο κολοβακτηριακός δείκτης των ποσίμων υδάτων της Ελλάδος», *Η εν Αθήναις Ιατρική Εταιρεία, Πρακτικά των Συνεδριών του έτους 1933, εν Αθήναις 1933, σ. 770-777.*

ότι, πριν την κατασκευή ενός νέου οικισμού, προηγείτο γεώτρηση για ανεύρεση καθαρού ύδατος. Έως το 1926, είχαν διενεργηθεί στη Μακεδονία 375 γεωτρήσεις, αλλά η αναφορά του καθηγητή Πάγκαλου προφανώς συμπεριελάμβανε πολλές και από αυτές τις πηγές.

Η μεγάλη μάστιγα της εποχής, η φυματίωση, έπληξε και τους προσφυγικούς συνοικισμούς, όπως αναδύεται μέσα από τα βιβλία νοσηλείας του μεγαλύτερου αντιφυματικού νοσοκομείου της Αθήνας, της «Σωτηρίας». Η μελέτη των στοιχείων αυτών ανέδειξε αρχικά την αύξηση των νοσηλευόμενων που είχαν δηλώσει ως τόπο καταγωγής την Κωνσταντινούπολη, τον Πόντο και την Μικρά Ασία. Σταδιακά, ο αριθμός των ασθενών που δήλωσαν ως τόπο καταγωγής τη Μικρά Ασία και ως τόπο διαμονής την Αθήνα, άγγιξε τους 700 έως το 1924 (Γράφημα 1)⁵⁷.

Αναλογικά αυξημένη συχνότητα φυματικών ανέδειξε και ένα άλλο πρωτογενές υλικό, αυτό των «Πεπραγμένων» του νοσοκομείου «Ο Ευαγγελισμός», στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και οι λογοδοσίες του Σανατορίου Πάρνηθας «Γεωργίου Σταύρου & Γεωργίου Φουγκ»⁵⁸. Σύμφωνα με τις λογοδοσίες του Σανατορίου, μετά το 1923 εμφανίζεται όχι μόνο αύξηση των εισαγωγών αλλά και αύξηση των ασθενών με τόπο κατοικίας την Αττική, διαπίστωση που, κατά μεγάλη πιθανότητα, αφορά και πρόσφυγες ασθενείς.

Γράφημα 1: Διακύμανση νοσηλευόμενων ασθενών με τόπο καταγωγής Μικρά Ασία - Κωνσταντινούπολη - Πόντο στο νοσοκομείο «Σωτηρία» (1918-1924)

⁵⁷ Α. Αηδονίδης, *Δημογραφική μελέτη των ασθενών του Σανατορίου «Σωτηρία» 1918- 1924*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΜΠΣ «Ιστορική Δημογραφία», Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2013, σ. 53-69.

⁵⁸ «Εκθέσις Πεπραγμένων» του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου «Γεωργίου Σταύρου & Γεωργίου Φουγκ» και του «Ταμείου Συντάξεων Προσωπικού» (για τα έτη 1927-1939). Βλ. Χ. Δημοπούλου, *Δημογραφική προσέγγιση της νοσηλευτικής κίνησης του Σανατορίου Πάρνηθας Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ κατά την περίοδο 1927-1939*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΜΠΣ «Ιστορική Δημογραφία», Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2012, σ. 27-29.

Μια άλλη «πληγή» των προσφύγων, άγνωστη στο ευρύ κοινό, αφορά τα αφροδίσια νοσήματα και, πιο συγκεκριμένα, τη σύφιλη. Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου η άγνοια, η απουσία ενημέρωσης για τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, καθώς και ο αμελής υγειονομικός έλεγχος των ιερόδουλων οδήγησαν στην εξάπλωση της σύφιλης και χιλιάδες ασθενείς απευθύνθηκαν στο Νοσοκομείο «Ανδρέας Συγγρός». Ο ερχομός των προσφύγων διόγκωσε το ήδη υπάρχον σχετικό πρόβλημα. Ενδεικτική της απότομης αύξησης των κρουσμάτων της συγκεκριμένης νόσου και της κρισιμότητας της κατάστασης ήταν η ψήφιση του νόμου 3032 «Περί των μέτρων προς καταπολέμησιν των αφροδισίων νοσημάτων, και περί ασέμων γυναικών». Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, η ανεργία, η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου, η πολιτική αστάθεια και η υπολειτουργία του κράτους αύξησαν τον αριθμό των παράνομων ιερόδουλων και των κρουσμάτων της σύφιλης. Η Πολιτεία, παρά τη θέσπιση του ειδικού νόμου, δεν κατάφερε να περιορίσει τη μεταδοτικότητα της σύφιλης και να ελέγξει την πορνεία. Τα στοιχεία του νοσοκομείου «Ανδρέας Συγγρός» είναι ενδεικτικά και αποκαρδιωτικά.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του αρχείου του νοσοκομείου, το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών που νοσηλεύθηκαν με εκούσια εισαγωγή, κατάγονταν από τη Μικρά Ασία (40%)⁵⁹. Η αιτία αυτού οφείλεται στις πολύ δύσκολες συνθήκες ζωής και διαβίωσης που υπήρχαν στην ελληνική επικράτεια την περίοδο εκείνη. Η εύρεση εργασίας ήταν εξαιρετικά δυσχερής και φαίνεται ότι και οι προερχόμενες από τη Μικρά Ασία γυναίκες οδηγούνταν αφελώς στη λύση της πορνείας. Βέβαια, πολλές από τις Μικρασιάτισσες ασθενείς που δεν είχαν καταφύγει στην πορνεία, είχαν πέσει θύματα της νόσου την οποία τους μετέφεραν οι συμπατριώτες τους. Δυστυχώς, και οι Μικρασιάτες κατείχαν τη θλιβερή αυτή πρωτιά μεταξύ των ανδρών (Γραφήματα 2 και 3)⁶⁰.

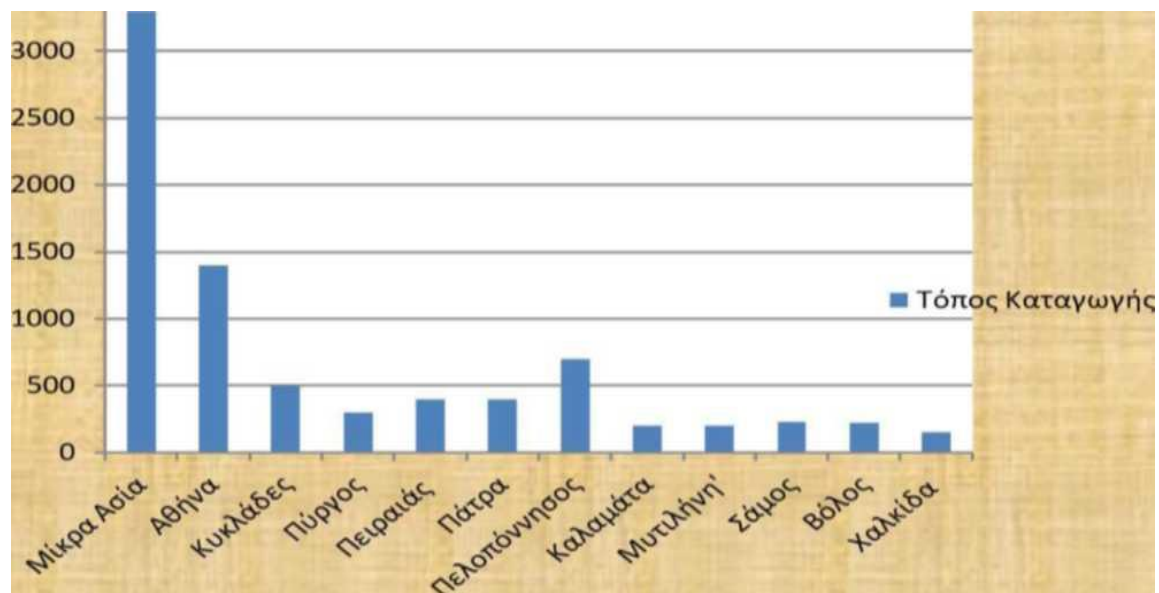
Η νομοθεσία της εποχής προέβλεπε την εισαγωγή των ασθενών ιερόδουλων κατόπιν υπόδειξης και εντολής του Ειδικού Υγειονομικού Επιθεωρητή των αφροδισίων νόσων. Στην κατηγορία αυτή οι ιερόδουλες με τόπο καταγωγής τη Μικρά Ασία ανέρχονται στο 39% για την περίοδο 1930-1935 (Γράφημα 4)⁶¹.

⁵⁹ N. Pagratis, C. Tsiamis, M. Mandyla, C. Bampounis, D. Anoyatis-Pele, «Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar», *Giornale Italiano di Dermatologia e Venerologia* 149, 4 (2014), σ. 461-469.

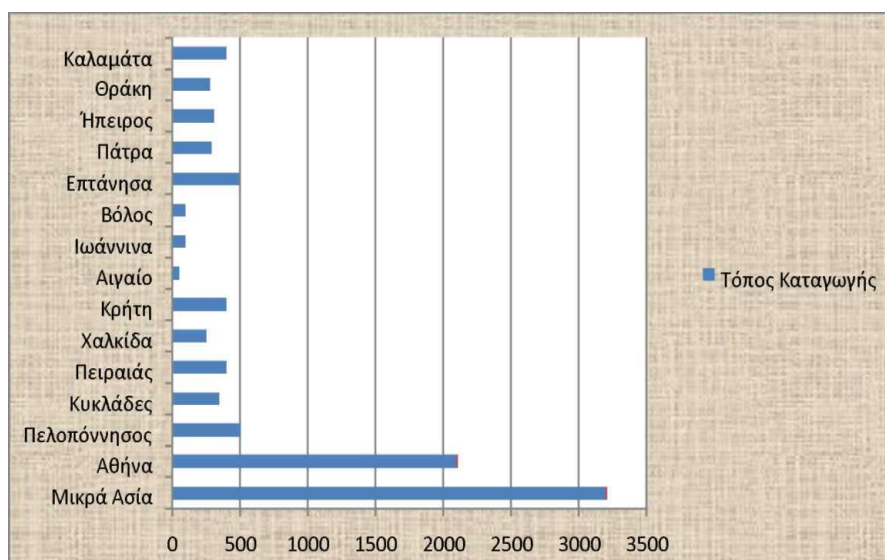
⁶⁰ Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σ. 33

⁶¹ Φ. Κοπανάρης, *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήναι 1933, σ. 33

Γράφημα 2: Τόπος Καταγωγής των συφιλιδικών γυναικών που επισκέφθηκαν το νοσοκομείο «Ανδρέας Συγγρός» την περίοδο 1930-1935

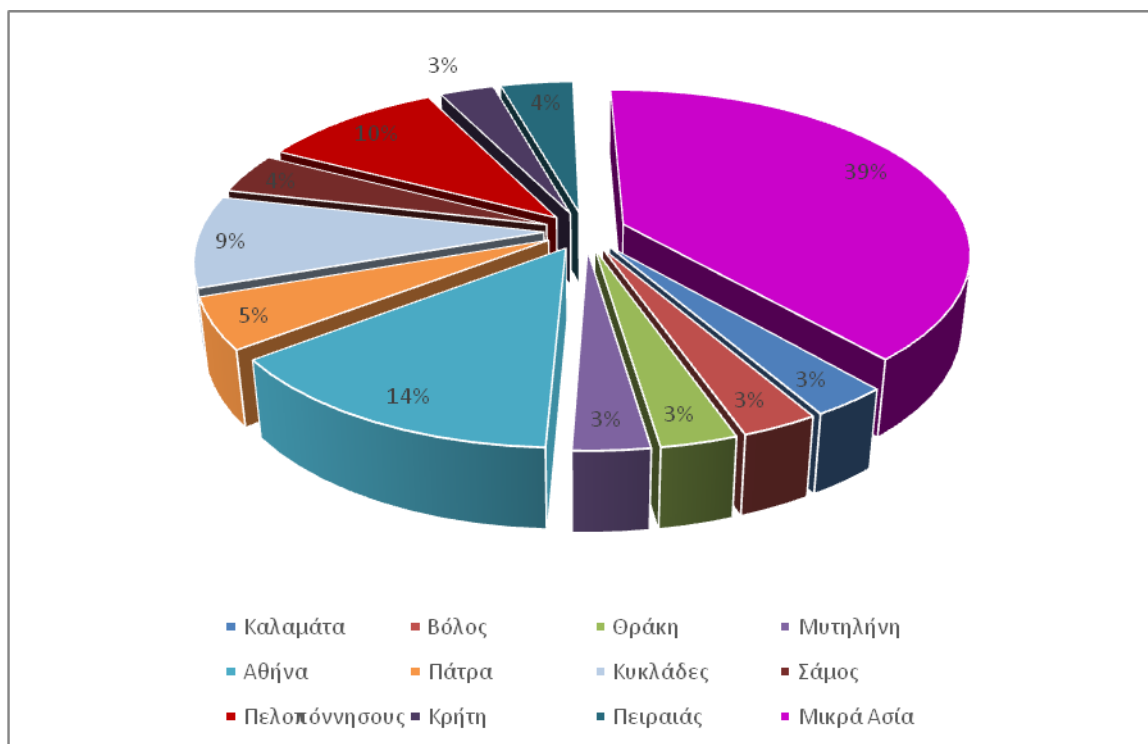

Γράφημα 3: Τόπος καταγωγής συφιλιδικών ανδρών που επισκέφθηκαν το νοσοκομείο «Ανδρέας Συγγρός» την περίοδο 1930-1935

Γράφημα 4: Τόπος καταγωγής των συφιλιδικών ιερόδουλων που επισκέφθηκαν το νοσοκομείο «Ανδρέας Συγγρός» με υπόδειξη του Επιθεωρητή, την

περίοδο 1930-1935

Πίνακας 4: Τόπος καταγωγής ασθενών «Αιγινήτειου» Ψυχιατρικού Νοσοκομείου την περίοδο 1920-1940.

Καταγωγή ασθενών	19201930	19301940	Σύνολο
Αθήνα	96	269	365
Πειραιάς	24	102	126
Θεσσαλονίκη	3	18	21
Μακεδονία	28	58	86
Θράκη	25	56	81
Ήπειρος	35	111	146
Θεσσαλία	47	159	206
Στερεά Ελλάδα	92	345	437
Ιόνια Νησιά	61	153	214
Πελοπόννησος	186	592	778
Κυκλάδες	54	134	188
Δωδεκάνησα	37	84	121
Κρήτη	64	189	253
Λοιπά νησιά	28	150	178

Ανατολική Ευρώπη	9	15	24
Δυτική Ευρώπη	5	15	20
Αμερική	0	7	7
Ρωσία	10	23	33
Τουρκία (Κων/πολη και Μ. Ασία)	112	336	448
Πόντος	23	65	88
Κύπρος	6	17	23
Μ. Ανατολή	1	3	4
Αίγυπτος	2	8	10
Αφρική	2	1	3
Αυστραλία	0	1	1

Τέλος, εκτός του προβλήματος των λοιμωδών νοσημάτων, ιδιαίτερης σημασίας είναι και ο αριθμός των ασθενών με ψυχιατρικές διαταραχές. Η πλειονότητα των προσφύγων πάλεψε για την επιβίωση και τα κατάφερε. Όμως κάποιοι πρόσφυγες δεν ξεπέρασαν, δυστυχώς, ποτέ την απώλεια των ανθρώπων τους και των πατρογονικών τους εστιών. Μελετώντας τις εισαγωγές της περιόδου 1920-1940 στο «Αιγινήτειο» Ψυχιατρικό Νοσοκομείο, διαπιστώνουμε σημαντικό αριθμό ασθενών με καταγωγή από τη Μικρά Ασία, συνέπεια, σε μεγάλο βαθμό, του βίαιου ξεριζωμού και των εικόνων που έμειναν για πάντα χαραγμένες στη μνήμη τους (Πίνακας 4)⁶².

Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας κατέφυγαν σε ένα φιλόξενο τόπο, ο οποίος όμως, στις περισσότερες των περιπτώσεων, δημιούργησε πολλά προβλήματα προσαρμογής. Το νοσολογικό φάσμα, που επί δεκαετίες ταλαιπωρούσε τον γηγενή πληθυσμό, έπληξε και τους πρόσφυγες. Η αναγκαστική εγκατάσταση των προσφύγων σε ακατάλληλες και ανθυγιεινές περιοχές αποδείχθηκε μοιραία. Στην περίπτωση της ελονοσίας, η εγκατάσταση σε ήδη γνωστές ενδημικές περιοχές ήταν ουσιαστικά μια πρόκληση της τύχης των προσφύγων. Για τα υδατογενούς φύσεως λοιμώδη νοσήματα, η αδυναμία του κράτους να λύσει βασικά προβλήματα ύδρευσης διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο. Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης στους οικισμούς των

⁶² Βιβλία Κίνησης Ασθενών του Αιγινήτειου Νοσοκομείου (1920-1940). Θ. Δημητρόπουλος, *Δημογραφική αποτύπωση των ασθενών του Αιγινήτειου Νοσοκομείου κατά την περίοδο του*

μεγάλων αστικών κέντρων αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα κινδύνου για την υγεία των προσφύγων. Ο όποιος υγειονομικός σχεδιασμός του ελληνικού κράτους πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή είχε πλέον ανατραπεί. Το μόνο «όφελος» της διαχείρισης αυτής της μεγάλης ανθρωπιστικής κρίσης ήταν τελικά η κατάρτιση εκ του μηδενός των νέων υγειονομικών σχεδιασμών για τον έλεγχο και την περιστολή των λοιμωδών νοσημάτων, ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο, καθώς και η σύσταση νέων υγειονομικών φορέων. Δυστυχώς, η Ιστορία θα φερθεί, τελικά, σκληρά για άλλη μια φορά, αφού ό,τι χτίστηκε με απίστευτες θυσίες μετά τη μικρασιατική τραγωδία θα καταστραφεί ξανά στη δίνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Γ' Κεφάλαιο

Οι πρόσφυγες στην Μεσσηνία: τρόπος υποδοχής, ένταξη, συμπεριφορές

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιάσουμε την άφιξη των προσφύγων στην Μεσσηνία και ιδιαίτερα στη Καλαμάτα και την Μεσσήνη. Θα περιγράψουμε με και πλήρη καταγραφή την έλευση των προσφύγων ανά επαρχία και Δήμο στους διάφορους τόπους υποδοχής (στέγαση), την φροντίδα αυτών (περίθαλψη) και την ένταξή τους στη τοπική κοινωνία της Μεσσηνίας μέσω των προσφυγικών συλλόγων, αθλητικών σωματείων με στόχο την ομαλή ενσωμάτωση, την κοινωνικοποίηση, την επικοινωνία με τους Μεσσήνιους.

3.1. Τρόπος Άφιξης των Προσφύγων

Βάσει των απογραφέντων που διενεργήθηκε τον Απρίλιο του 1923, λίγο πριν την επίσημη ανταλλαγή των πληθυσμών που ορίστηκε να αρχίσει την 1^η Μαΐου του ίδιου έτους, ο αριθμός των προσφύγων που είχαν κατακλύσει το νομό Μεσσηνίας έφθανε ήδη τα 9323 άτομα: 4308 άνδρες και 5015 γυναίκες. Οι μισοί σχεδόν βρήκαν καταφύγιο στο δήμο Καλαμάτας, αρκετοί στο δήμο Μεσσήνης και οι υπόλοιποι διασκορπίστηκαν σε άλλα μέρη του νομού, με σαφή προτίμηση στις παράλιες περιοχές.

Ας σημειωθεί ότι στις πόλεις της Πελοποννήσου δεν παρατηρήθηκε υψηλό ποσοστό εγκατάστασης προσφύγων. Το μεγαλύτερο ποσοστό κατείχε το Αίγιο με 17,3%, η Καλαμάτα με 12,4 %, το Άργος με 12,2% και η Πάτρα με 10,8%, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό είχαν τα Φιλιατρά με 0,9%, η Αμαλιάδα με 2,5% και η Σπάρτη

ΕΠΑΡΧΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ (άνδρες-γυναίκες)	ΔΗΜΟΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ
Καλαμάτα	4530 (2053 άνδρ., 2477 γυν.)	ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	4216
Μεσσήνη	1756 (813 άνδρ., 943 γυν.)	ΜΕΣΣΗΝΗΣ	950
Τριφυλία	2228 (1074 άνδρ., 1154 γυν.)	ΦΙΛΙΑΤΡΩΝ	397
Πυλία	805 (368 άνδρ., 437 γυν.)	ΠΥΛΟΥ	164
Ολυμπία	4 (4 γυναίκες)	ΑΝΔΡΙΤΣΑΙΝΑΣ	1
ΣΥΝΟΛΟ	9323 (4308 άνδρ., 5015 γυν.)	ΣΥΝΟΛΟ	5728

με 3,8%⁶³.

Πηγή: Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως- Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή Προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923, εν Αθήναις εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1923

Η πόλη της Καλαμάτας, ως πρωτεύουσα του νομού Μεσσηνίας και πόλη/ λιμάνι, δέχτηκε τις αποστολές κατά ομάδες των προσφύγων σε δυο χρονικές περιόδους το 1914 και το 1922, και από δω τους ταξινομήσε εντός και εκτός της πόλης και του νομού. Σε καμία περίπτωση, πάντως δεν αποτέλεσε προσφυγούπολη όπως η πόλη των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, υπήρξε πιο πολύ πόλη-σημείο σταθμού στις αλλεπάλληλες και διαρκείς μετεγκαταστάσεις των Μικρασιατών από σημείο σε σημείο, για τον τόπο εκείνο που θα έβρισκαν μια καλύτερη μοίρα. Αυτό πιστοποιεί και η έρευνα των Γενικών Αρχείων του νομού Μεσσηνίας σε μαθητολογία σχολείων της μεσσηνιακής πρωτεύουσας, όπου φαίνεται ότι τη συγκεκριμένη περίοδο η φοίτηση της πλειονότητας των μαθητών/τριών-προσφύγων δεν ήταν σταθερή.

Το βέβαιο είναι ότι η άφιξη των Μικρασιατών νεηλύδων άλλαξε τα πληθυσμιακά δεδομένα της Καλαμάτας, κάτι που φαίνεται από τις απογραφές που σημειώθηκαν το 1920 και το 1928, όπου η πόλη αριθμούσε 20.800 και 28.960 κατοίκους αντίστοιχα. Το ερώτημα που διατυπώνεται εδώ είναι αν αυτή η δημογραφική ανάκαμψη ήταν απότοκος, κατ' αποκλειστικότητα της μαζικής προσφυγικής άφιξης.

Πίνακας

Σύνθεση Πληθυσμού της Καλαμάτας κατά το έτος 1928

	ΓΗΓΕΝΕΙΣ	ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ	12.905	3.587	12.469	28.961
%	44, 6	12, 4	43,0	100

Πηγή: Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, τόμ Β1, Αθήνα 2002 ⁶⁴

⁶³ Γιώργος Λαμψίδης, *Οι πρόσφυγες του 1922, η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 168

⁶⁴ *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος*, Αθήνα 2002, τ. 2, σ. 64.

Σύμφωνα με τον παραπάνω πίνακα παρατηρούμε να διατυπώνεται με ενδιαφέρον η απογραφή που σημειώθηκε το 1928. Παρατηρείται, ότι σε ποσοστό 12.4% των ανθρώπων της Καλαμάτας ήσαν πρόσφυγες. Παράλληλα άλλο ένα μεγάλο ποσοστό 43% του πληθυσμού που γεννηθηκαν σε διαφορετική πόλη από αυτή της Καλαμάτας, όπου απογράφηκαν. Το αποτέλεσμα αυτό μάς οδηγεί στην ετυμγορία ότι το μέγεθος και η έκταση της αλλαγής δεν οφειλόταν μόνο στο ότι η Καλαμάτα «δέχθηκε» τους περισσότερους πρόσφυγες, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες πόλεις του νομού, αλλά και στο αυξημένο ποσοστό της εσωτερικής μετανάστευσης. Το γεγονός δεν μας ξενίζει, γιατί η Καλαμάτα, σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, υπήρξε σπουδαίο εμποροβιομηχανικό κέντρο με πολυσύχναστο λιμάνι, γι' αυτό και είχε αναδειχθεί σε αξιόλογο πόλο έλξης γηγενών και προσφύγων. Κατά συνέπεια, αυτονότητος ήταν και ο ερχομός, εδώ, των Μικρασιατών προσφύγων.

3.2. Η Αφιξη των Προσφύγων στην Καλαμάτα

Πολλοί πρόσφυγες με την είσοδο τους στην πόλη της Καλαμάτας σύμφωνα με τη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας του νομού Μεσσηνίας απέκτησαν επίσημο τίτλο ιδιοκτησίας, το λεγόμενο «Οριστικό Παραχωρητήριο», του ακινήτου που διεκδικούσε σε προσφυγικό συνοικισμό. Αυτή την παραχώρηση την είχαν μόνο ο αριθμός των προσφύγων που η οικογένειά τους επικαλούνταν το «προνόμιο» του πρόσφυγα. Ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης με βάση την αρχειακή συλλογή της Μεσσηνίας δείχνουν ότι ο προσφυγικός πληθυσμός ανέρχεται σε 2205 άτομα,⁶⁵ τα οποία εκτοπίστηκαν από τη μικρασιατική γη και εγκαταστάθηκαν, τελικά, στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Καλαμάτας (2090 άτομα) και της Μεσσήνης (115 άτομα)⁶⁶.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο προσέγγισης, διαπιστώνουμε τη διαφορετική χρονολογική στιγμή άφιξής τους. Εντύπωση, μας προκαλεί το γεγονός ότι αρκετοί από τους πρόσφυγες πριν φθάσουν στον τελικό προορισμό τους, είχαν ενδιάμεσα

⁶⁵ Ο αριθμός 2205 προέκυψε από την επεξεργασία σε Η/Υ των στοιχείων του αρχείου της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας.

⁶⁶ Οι πληροφορίες μας για τους 115 πρόσφυγες της Μεσσήνης είναι λιγοστές, επειδή τα στοιχεία στις αιτήσεις και τις υπεύθυνες δηλώσεις είναι ελλιπή.

σταθμεύσει σε άλλες πόλεις- κατά το πλείστον παράλιες-, όπως στη Θεσσαλονίκη, τον Πειραιά, τη Μυτιλήνη, τη Χίο, την Καβάλα, τη Δράμα, τη Λήμνο κ.ά.⁶⁷.

Οι πρώτες αφίξεις στην περιοχή μας έγιναν κατά την διάρκεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου (1912-1913), μετά δηλαδή την επιδείνωση των σχέσεων Ελλάδος και Τουρκίας, λόγω του εκκρεμούς θέματος της κατακύρωσης των νήσων του Αιγαίου (ανατολικό κομμάτι) στην Ελλάδα⁶⁸.

3.3. Υποδοχή και Περίθαλψη των Προσφύγων στην Καλαμάτα

Το πρώτο μεγάλο προσφυγικό κύμα έφθασε στην Καλαμάτα αμέσως μετά και την είσοδο των Τούρκων στον Μεγάλο Πόλεμο (1914). Δηλαδή τότε που οι Νεότουρκοι, κάτω από την διοίκηση των Γερμανών και εκμεταλλευόμενοι⁶⁹ οι την εμπόλεμη κατάσταση, άρχισαν τον ομαδικό εξαναγκασμό των ελληνικών πληθυσμών σε φυγή. Οι εκτοπίσεις είχαν ως έναυσμα περιοχές του Μαρμαρά και παραλιακές πόλεις της Ιωνίας, με κατοπινή διεύρυνσή τους. Ο πραγματικός στόχος των εκτοπίσεων «κρύφτηκε» με τον μανδύα του προσχήματος των στρατιωτικών αναγκών, γι' αυτό στους ελληνικούς πληθυσμούς δόθηκε η ανακοίνωση ότι η μετατόπιση θα τους προστάτευε από τον εχθρικό στόλο. Κάτω από την πίεση, λοιπόν, αυτών των γεγονότων πολλοί κατέφυγαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες. Έτσι εισήλθαν στο μέρος μας 485 άνθρωποι (480, σχεδόν όλοι το 2014 και 5 το 1915-1916). Όλα, σχεδόν, έρχονταν από το παράκτιο κομμάτι της Μυσίας (Δαρδανέλια, νεοχώριο, Ρένκιοϊ).

Τους 2205 πρόσφυγες μαζί με χιλιάδες άλλους «ομογενείς αδελφούς μας», το κύμα της τραγικότερας συμφοράς έρριψεν εδώ», ⁷⁰ άλλους κατά τους φθινοπωρινούς μήνες του 1914 και άλλους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, είτε αμέσως, το 1922, είτε λίγο αργότερα, το 1924, με τους ανταλλάξιμους.

⁶⁷ Αναστασία Μηλίτση- Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη, Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 36

⁶⁸ Κατά την διάρκεια του Α' Βαλκανικού Πολέμου η Ελλάδα είχε καταλάβει τα νησιά του Αιγαίου. Οι Νεότουρκοι άρχισαν τη συστηματική εκδίωξη των Ελλήνων των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας, με σκοπό να εξαναγκάσουν την ελληνική κυβέρνηση να παραδώσει αυτά τα νησιά. Η Συνθήκη των Αθηνών, το Νοέμβριο του 1913, δεν επέλυσε τη σχετική διαφορά. Αναφέρεται μάλιστα πως ο Τούρκος αντιπρόσωπος, διαπιστώνοντας πως η Ελλάδα ήταν ανυποχώρητη στο θέμα των νησιών, διατύπωσε την πρώτη επίσημη απειλή εναντίον της ελληνικής μειονότητας.

⁶⁹ άτομα στους προσφυγικούς συνοικισμούς της Καλαμάτας και 115 άτομα στη Μεσσήνη.

⁷⁰ Εφημερίδα *Σημεία*, 10-12-1922

Με δεδομένο ότι ο πληθυσμός των προσφύγων το 1914 ήταν μικρότερος από τον αντίστοιχο του 1922, σε συνδυασμό με τα δημοσιεύματα του τοπικού Τύπου, η εικόνα που αποτυπώνεται για το 1914 είναι ότι η κατάσταση που δημιουργήθηκε δεν ήταν εξόχως εκρηκτική για την πόλη και ότι η ένταξη των προσφύγων δεν προκάλεσε κοινωνικές ανησυχίες και αντιδράσεις. Μάλλον ευπρόσδεκτα υπήρξαν τα επιπλέον εργασιακά χέρια και οι «άριστοι τεχνίται»⁷¹.

Αντίθετο, διαγράφεται το σκηνικό το 1922. Στο λιμάνι της Καλαμάτας, επί μια τριετία, караβιές προσφύγων αποβιβάζονταν και από εκεί συγκεντώνονταν σωρηδόν στις αποθήκες (επιταγμένες), ώστε να μετακινηθούν πάλι, λίγο αργότερα, σε διαφορετικά λιμάνια άλλα και σε άλλα «προσφυγοφάγα κέντρα». Όσους απέμεναν, τους αναλάμβαναν οι τοπικές αρχές, καλύπτοντας τις βασικές τους ανάγκες. Και είναι αλήθεια ότι η αντιμετώπιση του πρωτόγνωρου και δισεπίλυτου αυτού προβλήματος υπήρξε, σε τοπικό επίπεδο, εν τη γενέσει του τουλάχιστον.

Από την πρώτη στιγμή, η Νομαρχία της Μεσσηνίας, με την αρωγή της Κεντρικής Διοίκησης, επωμίστηκε το κύριο βάρος της υποδοχής των προσφύγων. Ο νομάρχης, επειδή, μέχρι τις 6 Οκτωβρίου, η «εν Αθήναις εδρεύουσα Πανελλήνιος Επιτροπή δεν προέβη εις την κατάρτισην και εδώ Επιτροπής προς περίθαλψιν των προσφύγων, δια τούτο προέβη μόνος του εις την κατάρτισην ταύτης», με τον μητροπολίτη Καλαμάτας Μελέτιο ως πρόεδρος και άλλα μέλη, τον πρόεδρο του εμπορικού συλλόγου Π. Κωστόπουλου, τον δήμαρχο κ.ά.

Τα πρώτα μέτρα, όπως είναι αυτονόητο, αφορούσαν την προσωρινή στέγαση των δύστυχων, εξαθλιωμένων, παραγκωνισμένων προσφύγων σε σχολεία, εκκλησίες, σε αποθήκες αλλά και σε άδεια διαμερίσματα της πόλεως. Σε όσους, όμως δεν κατάφερναν να δώσουν κάτι, τους έστελναν στην αγροτική ενδοχώρα, κυρίως εκεί όπου υπήρχε έλλειψη εργατικού δυναμικού κι επομένως ήταν βέβαιη η εύρεση εργασίας τους.

Ταυτόχρονα, αποφασίστηκε και η χορήγηση σε κάθε προσφυγική οικογένεια ή άτομο ενός βιβλιαρίου και χρηματικού επιδόματος, το οποίο δεν θα υπέρβαινε το ποσό των δύο δραχμών ημερησίως. Όσον αφορά το θέμα της διατροφής, εφαρμόστηκε η λύση των συσσιτίων ή της παροχής ποσοτήτων βασικών αγαθών με δελτία.

⁷¹ «Πλειστοί εκ των καταφυγόντων εις την πόλιν μας προσφύγων της Μ. Ασίας είναι άριστοι τεχνίται και έχουν ειδικάς γνώσεις προς καλλιέργειανωρισμένων φυτών και δένδρων. Η ευκαιρία είναι κατάλληλος δια τους γεωργούς και ιδίως δια τους συσκευαστάς σύκων. Και εαυτούς θα ωφελήσουν και εις τους πρόσφυγας θα προσφέρουν μεγάληνκεκούλευσιν», Εφημ. *Σημεία*, 24-9-1914 και

Το θέμα της υγειονομικής περίθαλψης πάθησαν τα απαραίτητα μέτρα. Φαίνεται, όμως, ότι ήταν ανεπαρκή, γιατί σε όλη τη διάρκεια του προσφυγικού ξεριζωμού τα προβλήματα που προέκυψαν ταλάνισαν τον προσφυγικό πληθυσμό. Η πνευμονία, βρογχοπνευμονία και η χρόνια βρογχίτιδα λόγω της υγρασίας, αφού οι περισσότεροι πρόσφυγες διέμεναν σε παραπήγματα και μάλιστα δίπλα σε θαλάσσιο μέρος (στην ανατολική και δυτική Παραλία της Καλαμάτας), η «επιλόχιος μόλυνσις» καθώς και η δυσεντερία λόγω των ελλιπών μέτρων καθαριότητας, ήταν μερικές από τις αιτίες θανάτου.

Στα παραπάνω προστίθενται οι επιδημικές - λοιμώδεις ασθένειες, όπως η μηνιγγίτιδα, η ελονοσία, ο δάγγειος πυρετός και η φυματίωση, που έπλητταν αδιακρίτως τους δημότες της Καλαμάτας (πρόσφυγες και μη). Η διαφανόμενη, λοιπόν απειλή, όχι μόνο για την υγεία των προσφύγων, αλλά και της πόλης ολόκληρης, οδήγησε την κεντρική εξουσία να δώσει σε όλους ανεξαιρέτως τους πρόσφυγες το δικαίωμα της δωρεάν ιατρικής, φαρμακευτικής και νοσοκομειακής περίθαλψης. Παράλληλα, η Νομαρχία, ιδιαίτερα μετά την εμφάνιση των πρώτων κρουσμάτων μηνιγγίτιδος, έλαβε ως πρώτιστο προληπτικό μέτρο την αραίωση των προσφύγων και την ενίσχυση της καθαριότητας, γι' αυτό αποφασίστηκε να «γίνεται αυστηρά καθημερινή επίβλεψις επί της καθαριότητος και να κατασκευασθώσιν αρκετοί λουτήρες και αποχωρητήρια, σύμφωνα με τους στοιχειώδεις κανόνες της υγιεινής, ώστε να μην υπάρξηκαλλιιεργήσιμον έδαφος δια την γέννησινή επέκτασιν μολυσματικών νόσων»⁷².

Τέλος, για τα παιδιά, συγκεκριμένα τα ορφανά και τα προσφυγόπαιδα, υπήρξε πρόσθετη μέριμνα από το Υπουργείο Περιθάλψεως, που εκφράστηκε με την ίδρυση και την λειτουργία του ορφανοτροφείου, το 1923, στην πόλη της Καλαμάτας. Το ίδρυμα ήταν αρρένων, είχε την επωνυμία «Εθνικόν Όρφανοτροφείον Καλαμών» και στόχος του ήταν να τεθούν σε λειτουργία οι επαγγελματικές σχολές εκεί, που θα «αγκάλιαζαν» τα ορφανά παιδιά και θα τα μάθαιναν, ώστε εξερχόμενα από το κοινοφελές ίδρυμα να γνώριζαν κάποια τέχνη⁷³.

Αναστασία Μηλίτση- Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη, Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 50

⁷² ΑναστασίαΜηλίτση-Νίκα,ΧριστίναΘεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008,σ.53

⁷³ Εφημ.Σημαία, 28-12-1922

3.4. Η συμβολή άλλων τοπικών φορέων της Μεσσηνίας για την περίθαλψη των προσφύγων

Στο σημείο αυτό, εκτός από το κράτος και η τοπική κοινωνία βοήθησε τα μέγιστα στο έργο της περίθαλψης των προσφύγων, οργανώνοντας λαχειοφόρους αγορές, φιλανθρωπικές εκδηλώσεις (γιορτές, εράνους), προς ενίσχυση των κρατικών πόρων. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκεντρωθεί το ποσό των 700.000 δραχμών, το οποίο μοιράστηκε σε άπορους και δυστυχείς πρόσφυγες⁷⁴.

Από τον Μητροπολίτη Μεσσηνίας μέχρι και τον τελευταίο δημότη, οι Καλαματιανοί δεν έμειναν άπραγοι, αδρανείς και ασυγκίνητοι στον ανθρώπινο πόνο και μαρασμό που είχε προκαλέσει ο προσφυγικός ξεριζωμός. Παράλληλα, ο ημερήσιος Τύπος της Καλαμάτας (το Θάρρος, η Σημαία, ο Μεσσηνιακός Κήρυξ, η Ηχώ) δημιουργούσε θετικό κλίμα για τους νεοαφιχθέντες πρόσφυγες, διακηρύττοντας ότι οι «*νέοι συμπολίτες μας, οι νέοι Μεσσήνιοι, πρέπει να γίνουν χρήσιμοι κοινωνικοί παράγοντες και για τους ίδιους αλλά και για την νέα τους πατρίδα. Πρέπει να τους δώσουμε στέγη, εργασία, τα κατάλληλα μέσα διαβίωσης, να τους εκπαιδύσουμε, να τους προφυλάξουμε την υγείαν και την ηθικήν*»⁷⁵ και κυρίως να τους προφυλάξουμε από την «*αργίαν και την οκνηριανήτις είναι μήτηρ πάσης κακίας*» τα μικρά προσφυγόπουλα που περιφέρονται «*ανά την πόλιν παιτούντα*» και η «*Επιτροπή να τα κατανείμη εις τα διάφορα σχολεία της πόλεως*»⁷⁶.

Κοντά σε όλους τους φορείς, σπουδαία ήταν και η συμβολή των διαφόρων σωματείων⁷⁷ και συλλόγων. Ανάμεσά τους πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε, όπως προκύπτει από την περιδιάβασή μας στον τοπικό Τύπο, γι' αυτό και το αναφέρουμε ξεχωριστά, ο Σύλλογος Κυρίων της Καλαμάτας: «*[...]συλλέγοντας ενδύματα, εσώρουχα, σκεπάσματα και κάθε άλλο μέσο ανακούφισης των προσφύγων*»⁷⁸. Επίσης, ο Ιατροφαρμακευτικός Σύλλογος στάθηκε αντάξιος αρωγός στην περίθαλψη των προσφύγων. Από τις πρώτες κιόλας ημέρες άφιξης των προσφύγων κατένειμε τους γιατρούς του ως εξής, για να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους: στη Λαϊκή Σχολή τους γιατρούς Αλειφέρη, Δουράκη, Δούση Δουράκη, Δούση, Καίσαρη και Σαραντάκη, στην αποθήκη Μασουρίδου τον γιατρό Μασουρίδη, στην αποθήκη Μπουγά τον γιατρό Παλαμάρα, στην αποθήκη Νικολοπούλου τον γιατρό Μέντζα,

⁷⁴ Μιχ.Ροδάς, *ΠωςβλέπωτηνΕλλάδα (Πελοπόννησος-1925)*,Αθήνα1927,σ.134-135

⁷⁵ Εφημ.Σημαία, 1-10-1922

⁷⁶ Εφημ. Σημαία, 13-10-1922

⁷⁷ «ΤοΣωματείοντωνΡαπτώναπέστειλεχθεσεειςτην Επιτροπήνδρχ.642,50»,Εφημ.Σημαία,10-11-1922

στην οικία Κοταροπούλου τον ιατρό Σπηλιώτη, στην οικία Μουνδρέα τον γιατρό Σ. Μοσχούτη, στο σχολείο Καλυβιών τον γιατρό Κάρτσωνα, στην αποθήκη Κουνούσου το γιατρό Παπαβασιλείου και στην οικία Κουτραφούρη τον γιατρό Σταματόπουλο⁷⁹.

Τέλος, εξίσου πολύτιμη και σημαντική υπήρξε και η ανθρωπιστική βοήθεια του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού που τροφοδοτούσε τους πρόσφυγες με κουβέρτες, γάλα, όσπρια, αλεύρια κ.α.

Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες τόσο της κρατικής μηχανής όσο και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η εισροή τέτοιου πλήθους προσφύγων δεν ήταν δυνατό να μην προκαλέσει αναστάτωση στον τοπικό πληθυσμό, ειδικά στην εύρυθμη λειτουργία της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας. Αισχροκέρδεια, έντονες φήμες, επιδημίες, λιγοστά είδη πρώτης ανάγκης, αγωνία για την αποκατάσταση τόσων ανθρώπων και πολλά άλλα δύσκολα θέματα που σκιαγραφούν το πλαίσιο αυτής της χρονικής στιγμής. Χαρακτηριστική είναι η αναστάτωση που προκλήθηκε στο θέμα του επισιτισμού της πόλης και του νόμου, από τις πρώτες κιόλας μέρες της άφιξης των προσφύγων. Η αύξηση των διατροφικών αναγκών προκάλεσε ανεπάρκεια πολλών πρώτων ειδών και προπάντων του άρτου, με αποτέλεσμα να παρατηρηθούν και κρούσματα αισχροκερδείας, όπως πληροφορηθήκαμε από το τότε τοπικό Τύπο: «Ο Διευθυντής της Νομαρχίας κ. Παπαδόπουλος πληροφορηθείς ότι εις τίνα αρτοποιεία δεν πωλούνται πάντες οι παρασκευαζόμενοι άρτοι, αλλά κρατούνται αρκετοί εξ αυτών, πωλούμενοι κρυφίως, επιχείρησε χθες αυτοπροσώπως περιοδείαν και έρευναν ανά τα διάφορα αρτοποιεία. Κατά την έρευναν ταύτην ευρέθησαν πράγματι άρτοι, αλλά κρατούνται αρκετοί εξ αυτών, πωλούμενοι κρυφίως, επεχείρησε χθες αυτοπροσώπως περιοδείαν και έρευναν ανά τα διάφορα αρτοποιεία. Κατά την έρευναν ταύτην ευρέθησαν πράγματι άρτοι κεκρυμμένοι, δια τους οποίους όμως οι αρτοποιοί ισχυρίσθησαν ότι ανήκουν εις διάφορα άτομα και κρατούνται κατόπιν εντολής προς φύλαξιν. Ο κ. Παπαδόπουλος διέταξε και εξεποιήθησαν αμέσως πάντες οι ευρεθέντες άρτοι»⁸⁰. Η Νομαρχία Μεσσηνίας αντιμετώπισε το συγκεκριμένο πρόβλημα με την επίταξη ντόπιων αλεύρων και με την προμήθειά τους ακόμη και από το εξωτερικό⁸¹.

Όμως, αν οι λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών στο αρχικό στάδιο υπήρξαν σωστά, σε καμία περίπτωση δεν ισχύει αυτό και για τις επόμενες φάσεις

⁷⁸ Εφημ. *Σημαία*, 28-12-1922

⁷⁹ Εφημ. *Σημαία*, 12-10-1922

⁸⁰ Εφημ. *Σημαία*, 14-9-1922

αποκατάστασης των νεοαφιχθέντων στη μεσσηνιακή γη Μικρασιατών. Τα μέτρα που πάρθηκαν σε διάφορα ζωτικής σημασίας γι' αυτούς θέματα (εξασφάλιση εργασίας, μόνιμης στέγης κ.ά.) ήταν από ανύπαρκτα έως αποσπασματικά, απηχώντας την κρατική προσφυγική πολιτική της εποχής, η οποία δεν χαρακτηρίστηκε από σταθερότητα και από ένα πρόγραμμα με αυστηρά ορισμένη κατεύθυνση⁸².

3.5. Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην Καλαμάτα και την Μεσσήνη

Στο νομό Μεσσηνίας, προσφυγικοί συνοικισμοί δημιουργήθηκαν, σταδιακά, μόνο σε δύο πόλεις: στην Καλαμάτα και τη Μεσσήνη. Εδώ, στις προσφυγογειτονιές και τα ομοιόμορφα προσφυγόσπιτα, οι Μικρασιάτες αδελφοί είχαν την πρώτη ευκαιρία φυσιολογικής οικογενειακής ζωής και προσαρμογής στο νέο περιβάλλον τους. Στο πίνακα που παραθέτουμε γίνεται αντιληπτή η χωροθέτηση των συνοικισμών, το είδος τους, το έτος ίδρυσής τους και το μέγεθός τους.

Όνομασία Συνοικισμού	Ξύλινοι Οικισμοί	Λίθινοι Οικισμοί	Καταστροφές	Τελικός αριθμός
ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ	Εμβαδόν/έτος ίδρυσης/αριθμός παραπηγμάτων	Έτος ίδρυσης/αριθμός οικιών/ Φορέας ίδρυσης	Έτος/ Αίτια	Οικημάτων
Κορδία ή Αρτεμίου Κορδία ή παρα τα Σφαγεία ή Γουλιμίδες- Αρμένικα	27.000 τ.μ./ 1914/ ναι	1935/ 30/ Υπ. Πρόνοιας	1943-1944 Από Στρατό κατοχής	69
Ανάληψη ή Δυτ. Παραλία ή Χηρέικα ή Πανταζοπούλου ή Λιναρδάκη	16.359 τ.μ./ 1914/ 32	1926/ 120/ Υπ. Πρόνοιας	1943-44 Από Στρατό Κατοχής 1966-67	150

⁸¹Εφημ. *Σημαία*, 21-12-1922

⁸² Αναστασία Μηλίτση- Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 58

			Από θάλασσα	
Άγ. Ιωάννης Φραγκοπήγαδου ή Ράχη ή Ράχες	28.055 τ.μ./ 1922/ 52	1930/ 32/ Ε.Α.Π.		68
Ανατ. Παραλία ή Νικηταρά Φυτεία	17.827 112 1923 / 16	1930/ 38/ Ε.Α.Π.	1943-1944 Από Στρατό Κατοχής	62
Άγ. Κων/νος ή Σύνταγμα ή Άγ. Κων/νος Συντάγματος ή Πεδίον Άρεως ή Στρατώνες		1932/ 44 Υπ. Πρόνοιας		50
Άγ. Τριάδα	46.077 τ.μ.	1932 / 86 Υπ. Πρόνοιας		90
Πλεύνα	45.639 τ.μ.	1950/33 Υπ. Πρόνοιας (αυτοστέγαση)		73
Νησάκι		1968/ 22 Υπ. Πρόνοιας (αυτοστέγαση)		22
Μεσσήνης «Παλαιά Βρύση»	31.505 τ.μ.	1930/48 Α.Π.		52

Πηγή: Αρχείο Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας Νομού Μεσσηνίας (ΓΑΚ/ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

Από την παράθεση των παραπάνω στοιχείων που αναγράφονται στον πίνακα προκύπτει ότι στην Καλαμάτα ιδρύθηκαν οκτώ λίθινοι προσφυγικοί συνοικισμοί, ενώ στη γειτονική Μεσσήνη μόνο ένας. Όλοι στις παρυφές των δυο πόλεων, σε απομακρυσμένα οικόπεδα των δήμων ή σε απαλλοτριωθέντα γήπεδα ιδιωτών

(Αρτέμιου Κορδία, Πανταζόπουλου, Λιναρδάκη, Σταυρέα, Χειλά κ.ά.) ή δίπλα σε εργαστήρια και κατοικίες χαμηλών εισοδηματικών στρωμάτων.

Όσοι δημιουργήθηκαν στις αρχικές φάσεις εγκατάστασης των προσφύγων ήταν «ξύλινοι», δηλαδή ξύλινα παραπήγματα, τα οποία κατασκευάστηκαν τόσο το 1914 όσο και το 1922-23. Δυο στην πρώτη περίπτωση, με την έλευση του προσφυγικού κύματος από την περιοχή των Δαρφανελίων, στη δυτική Παραλία (Κορδία και Ανάληψη). Και τρεις αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, στην ανατολική Παραλία (Νικηταρά), στη Φυτεία και στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης (Άγιο Ιωάννη του Αβραμίου ή Φραγκοπήγαδο).

Όσον αφορά τους «λίθινους συνοικισμούς», παρατηρούμε ότι εκεί κατασκευάστηκαν πάνω από 600 λίθινες οικίες συνολικά, σε δύο φάσεις: Πρώτον, λίγο πριν και λίγο μετά το 1930. Δεύτερον, μετά το 1950. Ο πρώτος λίθινος συνοικισμός, που άρχισε να κατασκευάζεται το 1926, ήταν της Ανάληψης. Σε αυτή την πρώτη φάση ανήκουν και οι συνοικισμοί του Αβραμόγιαννη, της ανατολικής Παραλίας και της πόλης της Μεσσήνης, που δημιουργήθηκαν το 1930, καθώς και οι συνοικισμοί της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Κων/νου το 1932 και του Κορδία το 1935. Στη δεύτερη φάση ανήκουν οι συνοικισμοί Πλεύνα και Νησάκι, οι οποίοι δημιουργήθηκαν με το Πρόγραμμα Αποστέγασης το 1950 και 1968 αντίστοιχα, εξασφαλίζοντας στέγη στους δικαιούχους παραπηγματούχους που δεν είχαν ακόμη αποκατασταθεί, στους πρόσφυγες που είχαν υποστεί ζημιές από το Στρατό Κατοχής και στους πρόσφυγες-θαλασσόπληκτους.

Σχετικά με το μέγεθός τους, παρατηρούμε ότι από όλους τους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν είτε από την Ε.Α.Π., όπως του Αβραμόγιαννη, της ανατολικής Παραλίας και της Μεσσήνης, είτε από το Υπουργείο Πρόνοιας, ο μεγαλύτερος συνοικισμός σε αριθμό λίθινων σπιτιών ήταν της Ανάληψης, με 120 οικήματα αρχικά. Επίσης, μεγάλος ήταν και ο συνοικισμός της Αγίας Τριάδας, με 86 οικίες, το 1932. Σε μεσαία επίπεδα κυμάνθηκαν οι συνοικισμοί του Κορδία, του Αβραμόγιαννη, της ανατολικής Παραλίας, της Πλεύνας και της πόλης της Μεσσήνης, με 30, 32, 38, 33 και 48 λίθινα οικήματα αντίστοιχα. Ο μικρότερος φαίνεται ότι δημιουργήθηκε στο Νησάκι, με 22 μόνο οικίες, οι οποίες δεν αυξήθηκαν. Αντίθετα, στους υπόλοιπους συνοικισμούς, ο αρχικός αριθμός των λίθινων οικιών αυξήθηκε αισθητά τις επόμενες δεκαετίες, γι'αυτό και σημειώθηκαν σημαντικές επεκτάσεις των συνοικισμών, πάγιο αίτημα των προσφύγων, επειδή ο αρχικός χώρος ήταν ασφυκτικός.

Τέλος, ας επισημάνουμε ότι η κατασκευή όλων αυτών των λίθινων οικιών, ιδιαίτερα των 398 της δεκαετίας του 1930, κάλυψαν τις ανάγκες στέγασης σε μεγαλύτερο αριθμό οικογενειών- νοικοκυριών από τον αριθμό των σπιτιών, αφού η συστέγαση, η «σαρδελληδόν»⁸³ συγκατοίκηση και η μετατροπή της αρχικής κατοικίας με προσθήκη επιπλέον δωματίων ήταν σύνηθες φαινόμενο για πολλά χρόνια, με δυσάρεστες φυσικά επιπτώσεις στη διαβίωση, αλλά ευτυχώς με φθίνουσα πορεία (17 μόνο στεγάσεις το 1955).

Παρά τα όποια δυσμενή προβλήματα που επικρατούσαν τότε, η δημιουργία των προσφυγικών συνοικισμών λειτούργησε ευεργετικά για τους νεοαφιχθέντες, ενώ σε καμία περίπτωση, όπως ήταν φυσικό δεν θα έμενε ανεπηρέαστος ο πολεοδομικός χάρτης, ιδιαίτερα της Καλαμάτας. Και αυτό γιατί ο οικοδομικός της ιστός, με τις νεοϊδρυθείσες προσφυγογειτονίες, επεκτάθηκε έξω από τα όρια της κυρίως πόλης. Σήμερα, παρά τις όποιες μεταβολές έχουν επέλθει, η ύπαρξη τους δεν παύει να αποτελεί σημείο αναφοράς και μνήμης της πολυτάραχης εκείνης περιόδου⁸⁴.

3.6. Ο ρόλος της ΕΑΠ

Αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, λόγω της οξείας κρίσης που δημιουργήθηκε στην Ελλάδα, η Κοινωνία των Εθνών εξουσιοδότησε έναν ανεξάρτητο οργανισμό, την (ΕΑΠ) επιτροπή αποκατάστασης προσφύγων, να συνεχίσει το έργο του Ταμείου Προστασίας Προσφύγων της ελληνικής κυβέρνησης (1923), υπό την αιγίδα του οποίου είχαν ήδη ιδρυθεί οι πρώτοι προσφυγικοί συνοικισμοί στα περίχωρα των αστικών κέντρων καθώς και σε μικρές πόλεις. Αυτό που είναι αξιοσημείωτο, είναι στις δραστηριότητες της, δίνοντας ζωή στο πνεύμα της σύμβασης της ανταλλαγής, στις 30 Ιανουαρίου 1923, όπου δεν κάλυπταν μόνο όσους ανταλλάχθηκαν με την κανονική διαδικασία αλλά και γι αυτούς που έφυγαν από την Οθωμανική αυτοκρατορία από τις 18/10 του 1912. Ο οργανισμός (Ε.Α.Π.) λειτούργησε από το Σεπτέμβρη του '23 μέχρι τις 31/12 του 1930 και ήταν υπεύθυνη για την αποκατάσταση των προσφύγων σε όλη την χώρα. Είχε διεθνή χρηματοδότηση, κυρίως από δάνεια συνολικού ύψους 19 περίπου εκατομμυρίων στερλινών, που δόθηκαν σε δύο δόσεις. Το 1930- έτος διάλυσης του οργανισμού (Ε.Α.Π.)-σηματοδοτεί και το φινάλε της πρώτης προσπάθειας και περιόδου της

⁸³ Εφημ. *Θάρρος*, 20-8-1932

προσφυγικής αποκατάστασης, πιο πολύ στον αγροτικό πληθυσμό και πιο λίγο στον πληθυσμό στις πόλεις⁸⁵.

Η αποκατάσταση δεν σταμάτησε χρονικά τότε αλλά συνεχίστηκε και την επόμενη δεκαετία (1930- 1940). Συγκεκριμένα, με το πέρασμα του 1930 το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας προέβη σε ανάληψη των αρμοδιοτήτων της Ε.Α.Π., αλλά ο όλος προγραμματισμός και σχεδίαση σε αυτό το κομμάτι αποτελούσε δημιουργία και επέκταση όλων των αποτελεσμάτων και προγραμμάτων της Ε.Α.Π. 1923 με 1930.

Ειδικότερα, μετά την χρονία του '30, Υπουργός κοινωνικής πρόνοιας πήρε τις αρμοδιότητες της Ε.Α.Π.. Στην ταραγμένη δεκαετία του 1940 (Κατοχή, Εμφύλιος), οι ανάγκες των προσφύγων στις πόλεις παραμελήθηκαν. Μόνο μετά το 1950 ξεκίνησε ένα νέο πρόγραμμα «Στέγασης Αστών Προσφύγων»⁸⁶..

3.7. Στέγαση

Στη Καλαμάτα και τη Μεσσήνη εφαρμόστηκε η λεγόμενη «αστική» και όχι «αγροτική» αποκατάσταση, που σημαίνει ότι η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, που λειτούργησε από το 1923, έπρεπε να εξασφαλίσει στους νεοεισαχθέντες στέγη και επαγγελματική αποκατάσταση. Η εύρεση εργασίας, όμως, επιβάρυνε αποκλειστικά τους πρόσφυγες, σε αντίθεση με την εξασφάλιση στέγης, η οποία απασχόλησε σοβαρά το κράτος, χωρίς αυτό να ισοδυναμεί ότι στην πορεία δεν προέκυψαν καινούρια προβλήματα βαρύνουσας σημασίας. Μάλιστα αυτό σήμαινε ότι θα χρειάζονταν χρόνια να περάσουν μέχρι να έρθει η μεγάλη στιγμή της κατοχής ενός επίσημου εγγράφου κυριότητας για τα σπίτια που δικαιωματικά έπρεπε να έχουν, σε συγκεκριμένες από το κράτος περιοχές, επεξηγηματικά στις προσφυγικές κατοικίες. Όσον αφορά την επαρχία, το ζήτημα αυτό διακρίνεται στις κάτωθι καταστάσεις:

⁸⁴ Αναστασία Μηλίτση- Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 64

⁸⁵ Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 73

⁸⁶ Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 73

3.8. Στέγαση προσωρινή (επιτάξεις, καταυλισμοί)

Η στέγαση των προσφύγων στη Καλαμάτα, σε πρώτη φάση, είχε το χαρακτήρα του προσωρινού και πραγματοποιήθηκε μέσω της κατασκευής καταυλισμών και της επίταξης δημοσίων και δημοτικών κτιρίων. Πολλοί ήταν, βέβαια, και οι πρόσφυγες που έμεναν σε ενοίκιο.

Από τα πρώτα καταλύματα υπήρξαν τα σχολεία, οι εκκλησίες και το κτίριο της Λαϊκής Σχολής, καθώς και τα γήπεδα και οι στρατώνες της πόλης. Παράλληλα η επίταξη διαφόρων αποθηκών (Ρεμπουτσάκου, Σάλμα, Αντωνακόπουλου στην Αγία Τριάδα, Κατσαρού ή Κατσαφάδου στην οδό Αθηνών, Τσοπελάκου κ.α.) βοήθησε σημαντικά στην αντιμετώπιση του δισεπίλυτου προβλήματος της στέγασης⁸⁷.

Σαφή εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε παρουσιάζεται από τις τοπικές εφημερίδες του Οκτωβρίου 1922: Πράγματι, αποτελεσματικότερος τρόπος στέγασης υπήρξαν οι καταυλισμοί με τις σκηνές και τα ξύλινα παραπήγματα (παράγκες), που κατασκευάστηκαν στους συνοικισμούς της ανατολικής και δυτικής Παραλίας, στον Αβραμόγιαννη, στη πλατεία Άρεως, στη συνοικία Φυτείας κ.ά.⁸⁸.

Οι συνθήκες διαβίωσης, τόσο στις αποθήκες όσο και στις παράγκες των καταυλισμών, δεν ευνοούσαν τη μακροχρόνια παραμονή. Δικαιολογημένες, λοιπόν, ήταν οι μετακινήσεις και τα παράπονα των προσφύγων «δια το στενόν του χώρου και την ακαταλληλότητα των παραπηγμάτων. Μας έλεγαν ότι η υγρασία είναι μέγιστη, καθ' όσον τα παραπήγματα είναι εγγύς της ακτής, πλειστοί δε εξ αυτών θα αποθάνωσιν εκ κρυολογήματος, εάν δεν ληφθή μία πρόνοια περί αυτών». Με την πάροδο του χρόνου προστέθηκαν και οι φθορές. Γι' αυτό, όσοι από τους παραπηγματούχους είχαν τη δυνατότητα, εγκατέλειπαν τα παραπήγματα και έμεναν σε ενοίκιο. Όσοι παρέμεναν, αγωνίζονταν να τα διατηρήσουν με εκτεταμένες επισκευές, μετατροπές ή προσθήκες επιπλέον δωματίων. Σε κάθε περίπτωση, η «προσωρινή» λύση των ξύλινων παραπηγμάτων συνεχίστηκε επί πολλά έτη, ακόμη και στη δεκαετία του 1950⁸⁹.

⁸⁷Αναστασία Μηλίτση- Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 75

⁸⁸Εφημ. *Σημαία*, 13-12-1922

⁸⁹Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ.76

3.9. Στέγαση μόνιμη (λίθινα σπίτια)

Με δεδομένο ότι οι λύσεις των επιτάξεων και των ξίλινων παραπηγμάτων, που έτσι κι αλλιώς ήταν αναγκαίες, έπρεπε να αντικατασταθούν το συντομότερο από καλύτερες μορφές στέγασης, διαπιστώνουμε πως προς τα μέσα της δεκαετίας του '20 το κράτος, με το υπουργείο κρατικής υγιεινής και αντιλήψεως και της Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, προχώρησαν στην οργάνωση των προσφυγικών συνοικισμών της Καλαμάτας, με την κατασκευή λίθινων πλέον οικημάτων, σε οικόπεδα που απαλλοτριώθηκαν, αρχής γενομένης, το 1926, στο συνοικισμό της Ανάληψης. Έτσι, πολλές οικογένειες άρχισαν, επιτέλους, να ζουν σε συνθήκες ανεκτής οικογενειακής ζωής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν αναδύθηκαν άλλης υφής προβλήματα (στενότητα χώρων, συστεγασεις κ.α.).

Τα λίθινα οικήματα παραδίδονταν σε δικαιούχους πρόσφυγες, οι οποίοι μετά από αίτησή τους στη Νομαρχία Μεσσηνίας, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ζητούσαν να τους χορηγηθεί και επίσημα η κρατική οικία, πληρώνοντας κάποια προκαταβολή. Η διαδικασία, όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ολοκληρώθηκε, αλλά συνέχισε να καρκίνοβατεί, εξαιτίας της πολυτάραχης δεκαετίας του 1940.

Ας επισημάνουμε με βάση την καταγραφή του αρχείου μας περιπτώσεις προσφύγων «αποδεδειγμένως απόρων και όντων μεμονωμένων ατόμων ή συζύγων υπερήλικων και άτεκνων» που διέμεναν, δωρεάν, σε σπίτια των συνοικισμών της Καλαμάτας. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η δωρεάν χρήση ίσχυε μέχρι το θάνατο του δικαιούχου. Ο κάτοχος, μάλιστα, της κατοικίας δεν είχε το δικαίωμα να τη μεταβιβάσει σε άλλο πρόσωπο και όφειλε να τη διατηρεί στην κατάσταση που την παρέλαβε, χωρίς τροποποιήσεις και προσθήκες⁹⁰.

3.10. Οι συνοικισμοί των προσφύγων στην περίοδο του πολέμου (1940-41), της κατοχής (1941-1944) και του εμφυλίου (1944-1949)

Η έναρξη του πολέμου του 1940 σηματοδότης έναν νέο κύκλο ταλαιπωριών, εξουθένωσης για τους πρόσφυγες, τη στιγμή που η ζωή τους είχε τακτοποιηθεί, έστω και στοιχειωδώς. Συγκεκριμένα, διαπιστώνουμε ότι πολλοί απ' αυτούς πολέμησαν

⁹⁰Αναστασία Μηλίτση-Νίκα,Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί*

στην Αλβανία, τραυματίστηκαν ή σκοτώθηκαν. Άλλοι μεταφέρθηκαν ως όμηροι στη Γερμανία και πέθαναν στα γερμανικά στρατόπεδα, και άλλοι σκοτώθηκαν εδώ από τους Γερμανούς (1943-1944) ή πέθαναν από τις πολλές δυσκολίες μέσα στην περίοδο της Κατοχής. Μαζί με όλα αυτά αξίζει να σημειωθούν και οι καταστροφές που υπέστησαν από το Στρατό Κατοχής οι προσφυγικοί συνοικισμοί της Παραλίας της Καλαμάτας, πράγμα που σημαίνει ότι ξαναβρέθηκαν οι άνθρωποι πάλι χωρίς στέγη.

Οι Αρχές Κατοχής κατεδάφισαν παραπήγματα και οικήματα στους συνοικισμούς της Ανάληψης (1941-1943), του Κορδία (1943-1944), της ανατολικής Παραλίας (1943) και του Αγίου Ιωάννη. Φαίνεται ότι οι προσφυγικοί συνοικισμοί, όντας στις παρυφές της πόλης, επλήγησαν περισσότερο. Σε έγγραφο του Υπουργείου Οικισμού και Ανοικοδομήσεως, του έτους 1949, αναφέρεται ότι στην Ανάληψη τα «ξύλινα παραπήγματα καταστράφηκαν ολοσχερώς εκ πολεμικής αιτίας (υπό Στρατευμάτων Κατοχής)» και ότι 24 λίθινα οικήματα, που υπέστησαν σοβαρές ζημιές και καταστροφές, επισκευάστηκαν από την Υπηρεσία του Υπουργείου.

Επίσης, γραπτές μαρτυρίες των προσφύγων του αρχείου μας το επιβεβαιώνουν. Για παράδειγμα, πρόσφυγας του συνοικισμού Κορδία γράφει στην αίτησή του: «Μετά την αναχώρηση των Γερμανών, ανετίναξαν τον άνω κρατικόνσυνοικισμόν».

Κάτω από την πίεση, αυτών των γεγονότων, πολλοί πρόσφυγες στεγάστηκαν προσωρινά σε επιταγμένα από τις Αρχές Κατοχής κτίρια και αποθήκες όπως: (6^ο Δημοτικό Σχολείο Καλαμάτας, υπόγειο «Ζουμπούλειο», αποθήκες «Χριστόπουλου» στην οδό Αρτέμιδος, του «Μιχαλόπουλου- Καλογέροπουλου», του «Καρέλια», του «Φεραδούρου- Αποστολάκη» και του «Κλειδώνα» στην οδό Μερόπης, όπου εκατοντάδες άνθρωποι συνωστίστηκαν κάτω από ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης⁹¹.

Όμως, μπροστά στον κίνδυνο της διογκούμενης λαϊκής δυσaráσκειας, η Κεντρική Διοίκηση ήταν αυτή που δραστηριοποιήθηκε. Η «Υπηρεσία της τέως Ανοικοδομήσεως, δαπάναις της Αμερικανικής Αποστολής», ανέλαβε την ανέγερση νέων οικημάτων και ότι, το 1949 τα Υπουργεία Πρόνοιας και Οικισμού και Ανοικοδομήσεως αποφάσισαν την εγκατάσταση των αστών προσφύγων στα νεόδμητα οικήματα της Ανάληψης στη δυτική Παράλια της Καλαμάτας⁹².

Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.-Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ.79

⁹¹ ΑναστασίαΜηλίτση-Νίκα,ΧριστίναΘεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008,σ.80-81

⁹² ΑναστασίαΜηλίτση-Νίκα,ΧριστίναΘεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008,σ.82

3.11. Προσφυγικοί σύλλογοι- Αθλητικά Σωματεία

Από την αρχή, οι πρόσφυγες οργάνωσαν σωματεία και συλλόγους, όπου μέσα από αυτούς έγιναν κοινωνοί με τον γηγενή πληθυσμό. Κάποιοι σύλλογοι προσφύγων είναι ο σύλλογος (νομού Μεσσηνίας) αλληλοβοήθειας Μικρασιατών, «ο σύλλογος των εν καλάμαις αλυτρώτων» και «ο σύλλογος των εν Μεσσηνία αλυτρώτων». Οι σύλλογοι των προσφύγων στη Μεσσηνία ιδρύθηκαν μέσα στην πόλη της Καλαμάτας. Επίσης μια δεύτερη σημαντική παρατήρηση έχει να κάνει με την χρονολογία και το βασικό κριτήριο (σκοπός) που ιδρύθηκαν αυτοί οι σύλλογοι. Οι πρώτοι σύλλογοι προσφύγων έχουν ως έτος ίδρυσης το '23, αμέσως μετά δηλαδή τον μικρασιατικό όλεθρο. Οι πιο πολλοί όμως έχουν σαν έτη ίδρυσης τα πρώτα χρόνια του '30. Επίσης ο προσφυγικός σύλλογος των συνοικισμών του ανατολικού μέρους της παραλίας της Καλαμάτας «Ο Βόσπορος», «Ο σύλλογος δυτικής παραλίας καλαμών» και «Ο σύλλογος νεωχωριτών τρωάδως 'Η Δήμητρα'» είναι ακόμη 3 σωματεία-σύλλογοι. Παρατηρούμε επίσης, ότι ο πρώτος πολυπόθητος σκοπός όλων των συλλογών-σωματείων ήταν το κομμάτι της ηθικής υποστήριξης των Μικρασιατών, η δημιουργία φιλαλληλίας και αλληλεγγύης, η υγειονομική φροντίδα τους και η αποκατάστασή τους γενικά. Βαρύνουσας σημασίας ίδρυση υπήρξε ο αθλητικός σύλλογος ποδοσφαίρου «Ένωσις Κωνσταντινουπόλεως Καλαμών». Έτσι και αλλιώς το ποδόσφαιρο, ήταν ένα άθλημα που δεν χρειαζόταν κάποια σοβαρή οικονομική δαπάνη και πρόγραμμα. Ο αναφερθείς αυτός σύλλογος είχε ως έτος ίδρυσης στις 9 Απριλίου του 1927⁹³.

⁹³ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί*

Δ' Κεφάλαιο

Η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων και η πολιτική τους ενσωμάτωση

Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται οι σημαντικές στιγμές που σηματοδότησαν καθοριστικό ρόλο στη ζωή και το βιοπορισμό των προσφύγων μέσα από τον επαγγελματικό τους νέο ορίζοντα, την εκπαίδευσή τους αλλά και τις γραπτές μαρτυρίες τους κατά την διάρκεια της παραμονής τους στη Μεσσηνιακή γη.

Μια από τις σημαντικές και ξεχωριστές στιγμές στην εγκατάσταση των προσφύγων έπαιξε η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων για λόγους ζωτικούς -βιοποριστικούς. Δυστυχώς, η βοήθεια του κράτους στον τομέα αυτόν ήταν ελάχιστη έως και μηδαμινή. Γι' αυτό ο τοπικός Τύπος άσκησε αυστηρή κριτική στους ιθύνοντες: « Προέχει το ζήτημα της εξευρέσεως της εργασίας. Δια το ζήτημα τούτο [...] τίποτε δυστυχώς το μεθοδικόν δεν εγένετο εν τω νομώ μας τουλάχιστον. Αν εξεύρονεργασίαν μερικοί των προσφύγων τούτο οφείλεται μόνον εις τας προσπαθείας των ιδίων και όχι εις την ενίσχυσιν εκείνων, εις ους ανετέθη εν τω νομώ μας η γενική προσφυγική περίθαλψις»⁹⁴.

Η επαγγελματική αποκατάσταση των αστών προσφύγων ήταν ένα πρόβλημα δυσεπίλυτο, περισσότερο και από τη στέγασή τους. Εκτός από τους εύπορους πρόσφυγες ή όσους διέθεταν υψηλή μόρφωση, που κατάφεραν να ορθοποδήσουν και να ενσωματωθούν άμεσα ασκώντας την επαγγελματική ή επιχειρηματική ⁹⁵ δραστηριότητα που γνώριζαν⁹⁶, η μεγάλη προσφυγική μάζα ήταν άνθρωποι άποροι, χωρίς κανένα παραγωγικό μέσο στη διάθεσή τους. Τρεις επιλογές υιοθέτησε η ΕΑΠ για την επίλυση του προβλήματος, προσπαθώντας ταυτόχρονα να ανακόψει την τάση προλεταριοποίησης των προσφύγων: την ίδρυση ταπητουργείων ⁹⁷, τη χορήγηση

Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ.90-94

⁹⁴ Εφημερίδα *Σημαία*, 19-12-1922, σ. 1

⁹⁵ Ένας από τους πρώτους διαχειριστές και μετόχους της μεγάλης αλευροβιομηχανίας στο λιμάνι της Καλαμάτας, γνωστής ως «Ευαγγελίστριας», που ιδρύθηκε το 1925, ήταν ο Βρασίδης Φαίπας, κάτοχος ο ίδιος κυλινδρόμυλου στη Σμύρνη. (Αναστασία Μηλίση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου Στεφανούρη, Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσήνης, σ. 97).

⁹⁶ Ένα παράδειγμα άμεσης επαγγελματικής και άρα κοινωνικής ενσωμάτωσης πρόσφυγα είναι η εξής: Ήδη στις 8 Οκτωβρίου 1922 αναφέρεται πως πρόσφυγας από το Αϊβαλί έχει ανοίξει κατάστημα γυναικείων ενδυμάτων σε κεντρικό σημείο της πόλης. (*Σημαία*, 8/10/1922).

⁹⁷ Αποφασίστηκε η ίδρυση ταπητουργείου και στην Καλαμάτα για την απασχόληση, αλλά τελικά φαίνεται ότι δεν υλοποιήθηκε (Θάρρος, 13/6/1923).

δανείων για να γίνουν μικροκαταστηματάρχες ή μικρέμποροι και τη διοχέτευση ενός μέρους τους στην ύπαιθρο.

Η τελευταία επιλογή παρουσιάζεται συχνά στον καλαματιανό Τύπο, ώστε να επιλυθεί και το πρόβλημα έλλειψης εργατικών χεριών που έπληττε τη μεσσηνιακή ύπαιθρο⁹⁸. Σχετικά, δημοσιεύεται άρθρο ειδικού συνεργάτη (υπογραφή «Ειδικός»), όπου ανησυχεί για το γεγονός πως εκκρεμεί ο αγροτικός εποικισμός της μεσσηνιακής υπαίθρου από τους πρόσφυγες. Απευθύνεται στον πρόεδρο της ΕΑΠ, Χ. Μοργκεντάου, και ζητά -θεωρώντας ότι οι τοπικές αρχές δεν θα ανταποκριθούν ή λειτουργούν σπασμωδικά- την εύρεση κεφαλαίων για την πραγματοποίηση αποξηραντικών και αντιπλημμυρικών έργων και στη Μεσσηνία ώστε να ευνοηθεί η προσφυγική εγκατάσταση στην ύπαιθρο. Εκφράζει μάλιστα τους φόβους του ότι λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσής τους οι πρόσφυγες που ήδη απασχολούνται σε εμπόρους ή σε γαιοκτήμονες θα εγκαταλείψουν τη Μεσσηνία.

Κατά καιρούς, μεταφέρονται στη μεσσηνιακή ενδοχώρα για αγροτικές εργασίες ή απασχολούνται εποχιακά στους αγρούς κοντινών κοινοτήτων για να εξασφαλίσουν ένα συμπληρωματικό εισόδημα. Επίσης γίνονται προσπάθειες οι αγρότες να απασχοληθούν σε εργασίες του πρωτογενούς τομέα που γνώριζαν: για παράδειγμα δίνεται άδεια στους σηροτρόφους πρόσφυγες να εκθρέψουν μεταξοσκώληκες⁹⁹. Το σχέδιο όμως να αραιωθεί ο πληθυσμός τους και να εγκατασταθούν μόνιμα στην ύπαιθρο δεν ευοδώνεται. Ανάλογη συμπεριφορά επέδειξε η πλειονότητα των αστών προσφύγων και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, όταν έγινε προσπάθεια να εγκατασταθούν ως αγρότες: γρήγορα επέστρεψαν στις πόλεις¹⁰⁰.

Μια αρκετά ευκρινή εικόνα της επαγγελματικής σύνθεσης του ανδρικού πληθυσμού των προσφύγων της Καλαμάτας δίνει το ΑΣΚΜΝΜ, από τις αιτήσεις που κατέθεσαν οι πρόσφυγες στις αρχές του 1930 για να αποκτήσουν τίτλους κυριότητας των σπιτιών που δικαιούνταν. Ας σημειωθεί ότι στο Αρχείο αυτό υπάρχουν δηλώσεις επαγγέλματος των 232 από τους 710 άντρες, ηλικίας 11 χρονών και πάνω. Μεγάλο

⁹⁸ Στο Θάρρος της 23ης Αυγούστου 1923, όταν είχε ήδη ξεκινήσει η προσφυγική αγροτική εγκατάσταση στη Μακεδονία, δημοσιεύεται έκκληση να μη μεταφερθούν οι πρόσφυγες της Μεσσηνίας στη Μακεδονία λόγω έλλειψης εργατικών χεριών στη μεσσηνιακή γη

⁹⁹ *Θάρρος*, 14/4/1923

¹⁰⁰ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση», σ. 115. Ο λόγος ήταν ότι ακόμη και όσοι ήταν κάτοχοι αγροτικής ιδιοκτησίας στις πατρίδες τους δεν καλλιεργούσαν οι ίδιοι τα χωράφια τους (Ι. Ν. Πολύζος, «Η πολεοδομική διαμόρφωση με την προσφυγική πλημμυρίδα», Ειδικό Αφιέρωμα 31: *Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα – Πενήντα χρόνια προσφοράς που άλλαξε τον τόπο, Οικονομικός*

μέρος τους δηλώνονται ως εξειδικευμένοι τεχνίτες (ξυλουργός, βαρελοποιός, ζαχαροπλάστης, ράπτης, υποδηματοποιός κ.ά) ή έμποροι (οπωροπώλης, ιχθυοπώλης, μανάβης, υαλοπώλης κ.ά.)¹⁰¹ Επίσης υπάρχουν 2 γιατροί, 1 δημοδιδάσκαλος, 1 αστυφύλακας, 1 χωροφύλακας και 1 μουσικός¹⁰².

Η πόλη διέθετε μεγάλο εμπορικό λιμάνι και σημείωσε κατά τον Μεσοπόλεμο σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη στους κλάδους της μεταξουργίας (αφοί Μαλεύρη, μονή Καλογραιών, Αφοί Στασινόπουλοι, Αφοί Χριστόπουλοι), της καπνοβιομηχανίας (αφοί Δαμηλάτη, αφοί Καρέλια, Κ. Πτωχούλης, Ηλ. Τσιλιβής κ.ά.), της οινοπνευματοποιίας (Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων, Γεωργική Βιομηχανία ΑΕ), της σαπυνοποιίας και πυρηνελουργίας (Λιναρδάκη). Έτσι πρόσφερε ευκαιρίες απασχόλησης στο φτηνό ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό που αποτελούσαν οι πρόσφυγες, με αποτέλεσμα το 31,90% από τους πρόσφυγες του ΑΣΚΜΝΜ να ανήκει στους εργάτες ή «εργατικούς» (χειρώνακτες). Είναι μυλεργάτες, βυρσοδεψεργάτες, επίσης απασχολούνται στο λιμάνι ως αλιείς, λεμβούχοι, λιμενεργάτες, αχθοφόροι, ναυτεργάτες, φωτοεκφορτωτές κ.ά. Πάντως, το πρώτο διάστημα πολλοί πρόσφυγες άλλαζαν συνεχώς επάγγελμα, διαμορφώνοντας μια ασταθή επαγγελματική τάξη. Είναι χαρακτηριστική η επαγγελματική πορεία του Στρατή Κισόγλου, πρόσφυγα που έζησε και ρίζωσε στην Καλαμάτα και έχουν δημοσιευτεί μέρη του ημερολογίου του: Ξεκίνησε ως εργάτης σε περιβόλι, έγινε ναυτεργάτης σε τράτες και στη συνέχεια μέλος του πληρώματος της τράτας ως ψαράς. Η μητέρα του εργαζόταν ως πλύστρα σε σπίτια Καλαματιανών και αναφέρει ότι κάποιο διάστημα εκείνη επαιτούσε. Εποχιακά δούλευαν οικογενειακώς στον τρύγο στη Μικρομάνη. Επίσης δούλεψε ως λιμενεργάτης και συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα της εξέγερσης των λιμενεργατών τον Μάιο του 1934.

Στον τοπικό Τύπο υπάρχουν σποραδικά αναφορές που επιβεβαιώνουν την ένταξη των προσφύγων στην εργατική τάξη της πόλης: το 1924, την ημέρα του δημοψηφίσματος για τη Δημοκρατία, οι Εργάτες Θάλασσης απευθύνονται σε

Ταχυδρόμος 992,26/4/1973, σ. 80)

¹⁰¹ Στο σύνολο της χώρας, σύμφωνα με υπολογισμούς της ΕΑΠ (1926) που προέρχονταν από δηλώσεις των ίδιων των αστών προσφύγων, το 65% ήταν έμποροι, μικροβιοτέχνες και τεχνίτες και το 35% ανειδίκευτοι εργάτες. Βέβαια, σύμφωνα με την Κοντογιώργη (ό.π., σ. 115) οι δηλώσεις αυτές σε μια εποχή μεγάλης κινητικότητας ακόμα, εκφράζουν περισσότερο την κοινωνική ταυτότητα των προσφύγων και τον τρόπο που θα ήθελαν να ενσωματωθούν και όχι το πραγματικό τους επάγγελμα. Δεν ισχύει βέβαια κάτι τέτοιο για τους πρόσφυγες της Καλαμάτας το 1930

¹⁰² Στο σύνολο της χώρας, σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχουν οι απογραφές, το 49,45% των αντρών απασχολήθηκε στη βιομηχανία και το 23,41% στο εμπόριο (Μιχάλης Ρηγίνος, «Επαγγελματική

οργανωμένους και μη εργάτες αλλά και σε *εργάτες πρόσφυγες* για να τους ξενημερώσουν για το ύψος του ημερομισθίου. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις που έχουν μέλη πρόσφυγες, μαζί με τις εργατικές διεκδικήσεις, συμπεριλαμβάνουν και αιτήματα για τη βελτίωση της ζωής των μελών τους. Ενδεικτικά, η Ένωση Φορτοεκφορτωτών Θαλάσσης και Αποθηκών Ξηράς Καλαμών ζητά την πραγματοποίηση έργων υποδομής στους εργατικούς και στους δύο προσφυγικούς συνοικισμούς Παραλίας (ανατολικός και παλιός δυτικός)¹⁰³.

Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, οι πρόσφυγες θα εξελιχθούν στο πιο μαχητικό κομμάτι του εργατικού κινήματος¹⁰⁴. Η ενεργός συμμετοχή τους στο εργατικό κίνημα της πόλης της Καλαμάτας δεν μπορούσε να βρει πιο τραγική επιβεβαίωση από το γεγονός πως οι 3 από τους 6 δολοφονημένους λιμενεργάτες της αιματηρής εξέγερσης τον Μάιο του 1934, οι Παναγιώτης Μπλίκος, Ιωάννης Κολλιτσιδάκης και Βασίλης Γιαρετσινός, ήταν πρόσφυγες¹⁰⁵.

Σε μεγάλο βαθμό η επιβίωση των προσφυγικών οικογενειών στηρίζεται στην εργασία των γυναικών, λόγω και της λειψανδρίας που υπήρχε. Με την έλευση των προσφύγων οι γυναίκες παίρνουν ενεργά μέρος στην αγορά εργασίας, αγγίζοντας το 30% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Στο ΑΣΚΜΝΜ οι γυναίκες σε παραγωγική ηλικία (21-55) ήταν 561 μαζί με 250 κορίτσια 11-20 ετών. Μόνο σε 110 από αυτές γίνεται γνωστό το επάγγελμά τους, σύμφωνα με τις δικές τους δηλώσεις: 50 δηλώνουν οικιακά, αλλά συνήθως απασχολούνταν σε κάποια άτυπη ή πρόσκαιρη απασχόληση, 31 δηλώνουν εργάτριες, καπνεργάτριες και μυλεργάτριες, ενώ 4 δηλώνονται ως μοδίστρες, 4 ως υπηρέτριες, ενώ εμφανίζεται μία μαγείρισσα, μία κεντήστρα, μία νοσοκόμα του Ορφανοτροφείου Καλαμάτας και μία δασκάλισσα¹⁰⁶.

Το 1930 το *Θάρρος* δημοσιεύει ρεπορτάζ από το Δημόσιο Καπνεργοστάσιο (διευθυντής: Ι. Βενιός), όπου, όπως λέει, εργάζονται κορίτσια του λαού και κυρίως προσφυγοπούλες. Διαπιστώνει πως λειτουργεί υποδειγματικά, τηρούνται οι όροι υγιεινής, δεν υπάρχει εκμετάλλευση παιδικής εργασίας και εφαρμόζεται η εργατική

¹⁰³ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 179

¹⁰⁴ Λέει χαρακτηριστικά ο Παναγής Χρ.Κουμάντος στο βιβλίο του *Το εργατικο-συνδικαλιστικό κίνημα Καλαμάτας (1900-1960)*, Καλαμάτα 1997, σ. 123: «Γλίτωσαν από τουρκικό σπαθί για να πέσουν από ελληνικό βόλι»

¹⁰⁵ Συνολικά στη χώρα, το 71,73% των γυναικών εμφανίζονται να εργάζονται στη βιομηχανία, ενώ το 15,52% εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό. Πάντως ένα σημαντικό ποσοστό εργαζόμενων γυναικών διαφεύγει από τις απογραφές (Μιχάλης Ρηγίνος, *ό. π.*, σ. 235). ²⁵⁹ *Θάρρος*, 9/10/1930

νομοθεσία στο ακέραιο. Όμως καταλήγει πως τα ημερομίσθια παραμένουν χαμηλά. Φαίνεται ότι το πρόβλημα της ανεργίας μάλιστα έντονα τις τάξεις των προσφύγων: όταν έρχεται το 1925 ο Μιχ. Ροδάς του *Ελεύθερου Βήματος* στην πόλη αναφέρεται σε 3.000 πρόσφυγες, κυρίως γυναικόπαιδα, χωρίς μόνιμη εργασία και κρούει τον κώδωνα του κινδύνου στις αρχές να τους βοηθήσουν, πριν διαφθαρούν ή αποδεκατιστούν από τις αρρώστιες και την εξαθλίωση.

4.1. Επαγγέλματα Ανδρών

Η επαγγελματική αποκατάσταση των ανδρών προσφύγων στη παρούσα έρευνα στηρίζεται βάσει των στοιχείων που αποσαφηνίζεται στις υπεύθυνες δηλώσεις που υπέβαλαν στην Νομαρχία Μεσσηνίας, στις αρχές του 1930. Όσοι πρόσφυγες ήθελαν να αποκτήσουν τίτλους πλήρους κυριότητας των σπιτιών που δικαιούνταν. Σε αυτό το σημείο, είναι απαραίτητο να τονίσουμε ότι από τους 710 άνδρες, του αρχείου μας, ηλικίας 11 ετών και πάνω, μόνο σε 232 καταφέραμε να εντοπίσουμε την επαγγελματική τους δραστηριότητα, γιατί μόνο αυτοί είχαν δηλώσει επάγγελμα¹⁰⁷.

Τα Επαγγέλματα των Προσφύγων κατά την δεκαετία του 1930

ψαράς 20

Αμμοκονιαστής 1

Αστυφύλακας 1

Ανθοπώλης 2

Αρτοπώλης 1

Αστυνομικός 1

Βαρελοποιός 1

Βυρσοδεψεργάτης 1

Γεωργός 1

Γυρολόγος 3

¹⁰⁶Συνολικά στη χώρα, το 71,73% των γυναικών εμφανίζονται να εργάζονται στη βιομηχανία, ενώ το 15,52% εργάστηκε ως υπηρετικό προσωπικό. Πάντως ένα σημαντικό ποσοστό εργαζόμενων γυναικών διαφεύγει από τις απογραφές (Μιχάλης Ρηγίνος, ό.π., σ. 235).²⁵⁹ *Θάρρος*, 9/10/1930

¹⁰⁷ Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 96

Δημοδιδάσκαλος 1

Επιλοποιός 1

Εργάτες 69

Εργατικοί 5

Ηλεκτρολόγος 1

Θερμαστής 1

Ιατροί 2

Ιδιωτικός υπάλληλος 4

Ιερέας 1

Ιχθυοπώλης 1

Καπνεργάτης 1

Καραβομαραγκός 1

Καραγωγοί 4

Καφεπώλεις 5

Κηπουρός 1

Κουρέας 3

Κρεοπώλης 1

Κτηνοτρόφος 1

Κτίστες 3

Λεμβούχος 2

Λιμενεργάτες 14

Μανάβης 1

Μαραγκός 1

Μηχανουργός 1

Μυλεργάτες 8

Ναυτικοί 4

Ξυλουργοί 5

Οικοδόμοι 5

Παντοπώλεις 2

Πλανόδιοι πωλητές 2

Ποιμένες 2

Ράπτες 4

Υαλοπόλης 2

Υπάλληλοι 2

Υποδηματοποιοί 7

Φοντοποιοί 2

Σφάχτης αμνοεριφίων και πουλερικών 1

Χωροφύλακας 1

Από την μελέτη, αυτή προκύπτει ότι τα 232 επαγγέλματα ήταν αστικά. Στις αρχές του 1930, παρατηρείται λίγα χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων στην Καλαμάτα, 31, 90 % των απασχολούμενων του μελετώμενου αρχείου κατατάσσονταν στους «εργάτες» και «εργατικούς», πράγμα που σηματοδοτεί την ενδυνάμωση των τάξεων του εργατικού κόσμου της πόλης¹⁰⁸.

Όλοι, σχεδόν, οι υπόλοιποι πρόσφυγες παρουσιάζονται ως ειδικευμένοι τεχνίτες (ξυλουργοί, υποδηματοποιοί, ζαχαροπλάστες κ.ά.), οι οποίοι θα μεταλαμπάδευαν και θα εμφυσούσαν στους ντόπιους πολλά από τα «μυστικά» της τέχνης τους. Η φήμη άλλωστε των προσφύγων ως «αρίστων τεχνιτών» με «ειδικές γνώσεις» ήταν ευρέως γνωστή στους Καλαματιανούς ήδη από το 1914.

Βέβαια, κατά τις δεκαετίες '20 και '30 η οργανωμένη αποστολή εισροής των προσφύγων ήταν εντελώς διαφορετική η αντιμετώπιση σε σχέση με τις αρχές του 1912. Το γεγονός αυτό δικαιολογείται, διότι η Καλαμάτα άρχισε να αποτελεί ελκυστικό πόλο έλξης -σε σχέση με άλλες πόλεις- για την επαγγελματική αποκατάσταση των δεκάδων χιλιάδων προσφύγων. Αυτό συμβαίνει, γιατί η Καλαμάτα είναι μια θαλάσσια πόλη η οποία διαθέτει μεγάλο εμπορικό λιμάνι παρουσιάζοντας σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη, κυρίως στους κλάδους της μεταξουργίας (Αφοί Στασινόπουλοι, Αφοί Χριστόπουλοι, Αφοί Μαλεύρη, Μονή Καλογραιών), της οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας (Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων), της καπνοβιομηχανίας (Αφοί Καρέλια, Αφοί Δαμηλάτη κ.α.) κ.λπ.¹⁰⁹.

Η βιομηχανική παραγωγή ήταν αυτή που ευνοήθηκε από την εισροή των προσφυγικών εργατικών χεριών, πράγμα που σήμαινε χαμηλότερο αναλογικά κόστος παραγωγής. Επιπλέον, παρατηρείται ότι πολλοί πρόσφυγες εργάζονταν ως

¹⁰⁸ Αναστασία Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 96-97

¹⁰⁹ Εφημ. *Σημαία*, 29-12-1922

καπνεργάτες και ως βυρσοδεψεργάτες στα Καλαματιανά βυρσοδεψεία (ταμπάκια). Η ονοματοδοσία αυτή είχε δοθεί από την ονομασία της περιοχής «Ταμπάκια». Επίσης, αρκετή πλειονότητα των προσφύγων καταγίνονταν με το θαλάσσιο εμπόριο, την ασχολία δηλαδή, με την θάλασσα (ναυτικοί, λιμενεργάτες, αλιείς, ιχθυοπώλες, караβομαραγκοί, ναυτεργάτες κ.ά.) και μια μικρότερη ασχολείτο με το μικροεμπόριο (καφεώλες, μικροπωλήτες, παντοπώλες, πλανόδιοι πωλητές, γυρολόγοι, κρεοπώλες, μανάβηδες κ.ά.). Το Δημοτικό Συμβούλιο της Καλαμάτας ήταν εκείνο που πήρε ευνοικά μέτρα με σκοπό την ικανοποίηση και την προάσπιση στα συμφέροντα των Μικρασιατών εμπόρων της αγοράς¹¹⁰.

Τέλος, λιγότεροι ήταν οι πρόσφυγες που είχαν εξασφαλίσει σταθερό εισόδημα μέσα από μια μόνιμη δουλειά (υπάλληλοι, αστυφύλακες, δημοδιδάσκαλοι, ιερείς κ.ά.) κάτι που συνιστούσε μεγάλο πλεονέκτημα στις τότε συνθήκες, αφού θα πληρώνονταν σε τακτή μηνιαία βάση¹¹¹.

4.2. Επαγγέλματα Γυναικών

Εκτός από τους άνδρες, φαίνεται ότι και οι γυναίκες συμμετείχαν στην οικονομική υποστήριξη της οικογένειας, καθώς και οι κοπέλες, για να συνεισφέρουν κυρίως στην εξοικονόμηση της προίκας τους. Σύμφωνα με τα δεδομένα της τότε εποχής, η αναπηρία και η λειψανδρία στις παραγωγικές ηλικίες δεν ήταν ασύνηθες φαινόμενο, καθώς και ότι πολλές από τις γυναίκες ήταν χήρες με μικρά παιδιά και κρατικά μέτρα πρόνοιας δεν υπήρχαν, εύκολα μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί οι γυναίκες αναγκάζονταν να βγουν στην αγορά εργασίας, όπου υπήρχε ζήτηση για ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, αλλά η εκμετάλλευση ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και οι αμοιβές πολύ χαμηλές¹¹².

Στο υπό μελέτη αρχείο, ο αριθμός παραγωγικής ηλικίας των γυναικών (21 -55 ετών) ήταν 561. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται αν προστεθούν και 250 κορίτσια ηλικίας 11 έως 20 ετών.

¹¹⁰ Ψήφισμα της 19-2-1924 του Δημοτικού Συμβουλίου Καλαμάτας, σύμφωνα με το οποίο επετράπη, κατά παρέκκλιση, στους πρόσφυγες να τοποθετήσουν παραπήγματα, σε σειρά ακολουθίας και ομοιομορφίας, στο αρκτικό σημείο της λαχαναγοράς

¹¹¹ Αναστασία Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008 , σ.99

¹¹² Λήδα Παλαστεφανάκη, « Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκαι...», *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστουφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετινά στον Πειραιά (1872-1940)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2002, σ.221

Στο συγκεκριμένο προσφυγικό σώμα, με βάση πάντα τα δηλωθέντα στοιχεία στις αιτήσεις και τις υπεύθυνες δηλώσεις, ελάχιστες ήταν εκείνες που δήλωσαν κάποια ειδικευμένη ή μη εργασία όπως απεικονίζονται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας Επαγγέλματα Γυναικών Προσφύγων (σύμφωνα με την καταγραφή των αρχείων της δεκαετίας του 1930)

Επαγγέλματα	Σύνολο
Οικιακά	50
Εργάτρια	28
Οικοκυρά	7
Άεργος	7
Μοδίστρα	4
Υπηρέτρια	4
Μυλεργάτρια	2
Νοσοκόμα Ορφανοτροφείου	2
Διδασκάλισσα	1
Καπνεργάτρια	1
Κεντίστρα	1
Μαγείρισσα	1
Μαθήτρια	1
Ράπτρια	1
Σύνολο	110

Πηγή: Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Ν. Μεσσηνίας (ΓΑΚ/ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

Από τις 110 γυναίκες όπως καταγράφονται στον παραπάνω πίνακα, 57 δηλώνουν «οικιακά» ή «οικοκυρά». Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι δεν εργάζονταν. Απλά δεν δήλωναν «εργαζόμενες», γιατί ίσως δούλευαν «κατ' οίκον» ή κοντά στην γειτονιά τους, σε δουλειές, ασταθείς, άτυπες, εναλλακτικές και πρόσκαιρες.

Οι υπόλοιπες 31 γυναίκες του παραπάνω πίνακα δηλώνουν εργάτριες, καπνεργάτριες και μυλεργάτριες. Λίγες είναι μοδίστρες και υπηρέτριες και ακόμη

λιγότερες οι μαγείρισσες, οι ράπτριες, οι κεντίστρες και οι νοσοκόμες του Ορφανοτροφείου της Καλαμάτας. Παρατηρείται λοιπόν ότι φαίνεται για γυναίκες που άνηκαν στα λαϊκά στρώματα. Με μόρφωση και σταθερό μηνιαίο εισόδημα επισημάνθηκε όνο μία περίπτωση «διδασκαλίσσης». Οι καλαματιανές εφημερίδες καθημερινά έβριθαν από αγγελίες εύρεσης εργασίας γυναικών προσφύγων: «Μία ατυχής τροφός πρόσφυξ εκ Μικράς Ασίας, υγιής, με άφθονον γάλα, ζητεί θέσιν. Πληροφορίας εις το Β' Άστυν Τμήμα».

Σε κάθε περίπτωση, συμπεραίνουμε ότι οι προσφυγικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα είχαν καταφέρει, λίγα χρόνια μετά τον ερχομό τους, να βρουν τρόπους επιβίωσης, με μόνιμες ή ευκαιριακές δουλειές του δευτερογενούς ή τριτογενούς τομέα και με συνεισφορά όλων των μελών της οικογένειας, ασχέτως φύλου. Η επαγγελματική τους ενσωμάτωση οδήγησε, με το πέρασμα του χρόνου, και στην ομαλή ένταξή τους στην τοπική κοινωνία.

Η ενσωμάτωση όλων των προσφύγων μια διαδικασία μακροπρόθεσμη, λόγω της βραδύτητας της γραφειοκρατίας, της σοβαρής οικονομικής κρίσης που έπληξε την Ελλάδα και των αλληπάλληλων πολέμων, αποτυπώνεται με την ενεργό συμμετοχή σε διάφορες εκφάνσεις του τοπικού γίνεσθαι: στις επιγαμίες τους με ντόπιους, στις στρατεύσεις των ανδρών, στη συμμετοχή τους στον πόλεμο του '40, στις βιοποριστικές τους δραστηριότητες, κυρίως όμως στην εξασφάλιση κρατικής στέγης και στην έκδοση Οριστικών

Παραχωρητηρίων, επίσημων τίτλων ιδιοκτησίας, τα οποία αποτελούν και το καθαυτό περιεχόμενο του αρχείου Μεσσηνίας.

Η νέα προσφυγική πραγματικότητα, προκαλώντας καταλυτικές αλληλεπιδράσεις, επηρέασε και τα πληθυσμιακά δεδομένα της Καλαμάτας και της Μεσσηνίας, καθώς και την κοινωνική τους διαστρωμάτωση, με την ενδυνάμωση των τάξεων του εργατικού κόσμου, αφού στην πλειονότητά τους οι πρόσφυγες του αρχείου μας ήταν άνθρωποι εργατικοί αλλά και ειδικευμένοι τεχνίτες, οι οποίοι βρήκαν ανοικτά πεδία δράσης στη μεσσηνιακή γη, την καλαματιανή βιομηχανία, το μικρεμπόριο και τη θάλασσα¹¹³.

Ανεπηρέαστος, δεν έμεινε και ο πολεοδομικός χάρτης της περιοχής. Αψευδείς μάρτυρες είναι οι σημερινές συνοικίες στις παρυφές των δύο πόλεων, που δεν είναι παρά η ανάμνηση των αρχικών προσφυγικών συνοικισμών: ενός στη

¹¹³ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί*

Μεσσήνη (Παλαιά Βρύση) και οχτώ στην Καλαμάτα (Αγίου Ιωάννη Αβραμιού, Αγίου Κωνσταντίνου, Αγίας Τριάδας, Ανάληψης, Κορδία, Ανατολικής Παραλίας, Πλεύνας και Νησάκι).

Οι επίγονοι του συγκεκριμένου προσφυγικού πληθυσμού, προικισμένοι με την ιδιαίτερη πολιτισμική κληρονομιά που συνδέεται με τον τόπο καταγωγής τους, αποτελούν οργανικό κομμάτι της τοπικής και της ελληνικής κοινωνίας ευρύτερα, η οποία συνεχίζει να διατηρεί ζωντανή, όπως οφείλει άλλωστε, τη μνήμη του δράματος της προσφυγιάς.

4.3. Γραπτές Μαρτυρίες Προσφύγων

Πηγή: Αρχείο Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας Μεσσηνίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας

Παρατήρηση: Διατηρείται η ορθογραφία των πρωτότυπων κειμένων¹¹⁴

Αίτηση πρόσφυγα από το Αζάρι Μ. Ασίας προς τον νομάρχη Μεσσηνίας, στις 24-8-1932

«Κύριε Νομάρχα. Λαμβάνω την τιμήν να παρακαλέσω υμάς όπως ευαρεστούμενος διατάξετε και μου αλαγήαρ. 11-3B οίκημα εις το οποίο κατοικώ του συνοικισμού Αγίου Κωνσταντίνου δια του αρ. 12-4A οικήματος καθότι εκτός που κινδυνεύω δια πλημύρας πάσχουν και τα τέκνα μου εξ ελονοσίας επειδή το οίκημα που κάθομαι είνε βορινό. Με τη χειρονομία σας αυτή θα σώσετε τα τέκνα μου εκ βεβαίου θανάτου. Μετά σεβασμού [υπογραφή]»

Υπεύθυνη Δήλωση, στις 16-3-1949

«Ο κάτωθι υποφαινόμενος... δηλώ ότι κατά το 1936 δι' ιδίων μου εξόδων κατεσκεύασα εν δωμάτιον μετά μιας κουζίνας προς την δυτικήπλευράν της οικίας της μητρός μου και κατοικούσα μετά της οικογενείας μου. Κατά το έτος 1943 η ανωτέρω οικία μου κατεδαφίσθη παρά του στρατού κατοχής τα δε υλικά ταύτης παρέλαβεν ο στρατός κατοχής. Μετά την κατεδάφισιν αι Ελληνικαί αρχαί μας εγκατέστησαν εις τας αποθήκας Καρέλια και παρέμεινα εις τα ανωτέρω αποθήκας

Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 114

¹¹⁴ Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχεία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008, σ. 295-296

μέχρι της απελευθέρωσης. Μετά την απελευθέρωσιν αι Ελληνικάί αρχαί με εγκατέστησαν εκ νέου εις τας αποθήκας Φεραδούρου- Αποστολάκη όπου και παραμένω και μέχρι σήμερον [υπογραφή]»

Αίτηση πρόσφυγα, πρώην κατοίκου συνοικισμού Αρτέμιου Κορδία, στις 173-1953

«Προς το γραφίον Κοινωνικής Πρόνοιας. Ενταύθα. Λαμβάνω την τημίν να παρακαλέσω την Σεβαστήν υπερεσίαν Κοινωνικής Πρόνοιας όπος ευαρεστούμενη μου χωρηγήση οικόπεδον εις τον Συνικησμόν πρώην Αρτεμήου Κορδία και δι' ηδίων μου εξώδων στεγάσο την οικογενιάν μου αποτελουμένη εξ επτά ατόμων ήτοι 5 πέντε τέκνα και εγώ μετά της συζήγου μου σύνολον επτά, τηνχάνω δε πιροπαθής και βομβόπληκτος καθότη έχω υποβάλη και τα νόμιμα δηκεολογητικά της οικογενίας μου προς ένκρισην παρά της Επιτροπής Στεγάσεως. Ο Αιτόν.

Αγράματος. Δια τον Αγράματον. Η μάρτυρες [υπογραφή]»

Αίτηση πρόσφυγα προς το Κέντρο Κοινωνικής Πρόνοιας, στις 6-10-1953

«Λαμβάνω την τιμήν να γνωρίσω υμάς τα ακόλουθα. Ως γνωρίζη τε παρεχωρήθη οίκημα εκ δύο δωματίων κουζίνας και αποχωρητηρίου εις τον προσφυγικόν συνοικισμόν Δυτικής Παραλίας εις εμέ ένα δωμάτιον μικρόν και το έτερον μεγάλον εις την Ζαχαρένιαν [επώνυμο] και είχομεν αμφοτεροι εις κοινήν χρήσιν την κουζίνα και το αποχωρητήριο και δια κλειδαριάς εσφάλισεν την κουζίνα και το αποχωρητήριο. Δια ταύτα παρακαλώ θερμώς όπως εξαναγκάσητε την περί ου πρόκειται δια της Αστυνομίας δια να προβή εις την άμεσον άνοιξιν τόσον της κουζίνας όσον και του αποχωρητηρίου. Κε Διευθυντά αυτή η Ζαχαρένια [επώνυμο] κρατεί το μεγαλύτερον δωμάτιον και είναι μόνη εγώ δε είμαι μετά της θυγατρός μου και του συζύγου της. Ευπειθεστάτη. Η αιτούσα [υπογραφή]»

Αναφορά προς τον Πρωθυπουργό, στις 24-11-1958

«Αξιότιμε Κήριε Προθηπουργέ,

Λαμβάνω την τημίν να σας αναφέρο τα κάτοθην γεγεγραμένα. Τηχάνω να είμε πρόσφιξ από το έτος 1922 όπου μας έχουν δώση ένα σπήτη εις την Καλαμάτα και εμέναμε και μένουμε ακόμη. Αλλά όταν ήρθεν η Κατοχή και ο Στρατός Κατοχής μας επήραν πόρτες και παράθηρα και ορισμένη στέγη όπου είμεθα δέκα άτομα και μένωμε σε διοδομάτια και υποφέρομε. Κύριε Προθηπουργέ επήγαμε εις την Πρόνια όπου εξιτήσαμε (15) χιλιάδες δάνιο δια να επησκεβάσο το σπήτη κα να κάμνω και

ένα δωμάτιο δια να αερόσομε όπου είμεθα στενοχωριμένη και όταν βρέχει είμεθα όλι εις το πόδι. Σας παρακαλό θερμός όπος μας βοιθήσετε και θα τα ξοφλίσουμε όπος θα τα ξοφλίσουν και όλι η πρόσφηγες. Μετά Τημής. Ευαγγελία [υπογραφή]»

Ε' Κεφάλαιο

Η πολιτική ενσωμάτωση των προσφύγων της Καλαμάτας

5.1. Οι αιτίες της φιλοβενιζελικής τους στάσης

Μία από τις πιο σημαντικές αιτίες διαφοροποίησης και σύγκρουσης ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες σε όλο τον Μεσοπόλεμο ήταν η σχεδόν συμπαγής υποστήριξη της προσφυγικής μάζας στον Ελευθέριο Βενιζέλο και στο κόμμα των Φιλελευθέρων¹¹⁵. Η πολιτική αυτή συμπεριφορά αποτέλεσε μάλιστα και ένα από τα στοιχεία της προσφυγικής ταυτότητας το οποίο εξελίχθηκε και σε στερεότυπο, που αναπαράγονταν συνεχώς και κατά τη δεκαετία του '30, όταν πια αυτή η πολιτική «στράτευση» είχε σε κάποιο βαθμό μεταβληθεί. Την ίδια στιγμή οδήγησε με ταχείς ρυθμούς στην πολιτική τους ενσωμάτωση, όπου θα ήταν αδύνατο γίνει σε νεήλυδες πληθυσμούς που δεν μπορούσαν να γνωρίζουν την πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα της χώρας εγκατάστασης και να πάρουν αμέσως θέση στις εγχώριες πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Πριν όμως ακόμα οι Μικρασιάτες Έλληνες έρθουν ως ξεριζωμένοι πρόσφυγες στην Ελλάδα θεωρούσαν τον Ελλαδίτη πολιτικό Ελευθέριο Βενιζέλο υποστηρικτή των συμφερόντων τους. Η πολιτική του βενιζελισμού για γεωγραφική επέκταση -και στην περιοχή της Μικράς Ασίας- ως προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας και του αστικού εκσυγχρονισμού της ταύτιζε τις τύχες του μικρασιατικού ελληνισμού και των ισχυρών παραγόντων του ελληνισμού της Διασποράς με τον Κρητικό πολιτικό και τα μεγαλοϊδεατικά πολιτικά του σχέδια. Μετά τη διάψευση των ελπίδων που γέννησε στους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας η επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, οι οποίοι στη συνέχεια υιοθέτησαν μια πολιτική αναγκαστικού «εκτουρκισμού», η βενιζελικής

¹¹⁵ Το φαινόμενο διέθετε μια εντυπωσιακή καθολικότητα: Χαρακτηριστικά, στις εκλογές του 1926 πάνω από τους 9 στους 10 υποστηρίζουν τη βενιζελική παράταξη και 10 στους 10 τον Βενιζέλο στις εκλογές του 1928 (Σπύρος Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992, τ. 9, σ. 135-156). 285 Στις 21 Οκτωβρίου 1915 ο Ελ. Βενιζέλος έλεγε στη Βουλή πως η πολιτική του αποτελούσε «εκπλήρωσιν [...] υποχρέωσης προς τους αλύτρωτους αδελφούς και [...] αναγκαίον προαπαιτούμενον του να μείνη το κράτος τούτο βιώσιμον», Εφημερίς Συζητήσεων Βουλής, 21 Οκτωβρίου 1915, σ.554 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού, Αθήνα 2017). Στο εξής: Γιώργος Μαυρογορδάτος, Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού.

εμπνεύσεως¹¹⁶ εκπλήρωση της Μ. Ιδέας σήμαινε και τη «διάσωση» των ελληνικών κοινοτήτων της Μ. Ασίας από τον αφανισμό.

Αντίθετα, το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, πολιτικός εκπρόσωπος των αιτημάτων της Παλαιάς Ελλάδας, πρόβαλλε τη ρομαντική αντίδραση της «μικράς αλλ' εντίμου Ελλάδος» στην Ελλάδα των «Πέντε θαλασσών και των δύο ηπείρων»¹¹⁷ και απέκρουε, τουλάχιστον θεωρητικά, παρά την εθνικιστική ρητορεία του, την επέκταση στην Ανατολή και τη συνέχιση της πολεμικής εμπλοκής της χώρας στη Μικρά Ασία.

Η εχθρότητα των αντιβενιζελικών απέναντι στους Μικρασιάτες πρόσφυγες εκδηλώθηκε, βέβαια, με σαφήνεια την εποχή του πρώτου διωγμού (1914-1919) και του Εθνικού Διχασμού. Οι 150.000 πρόσφυγες που έφτασαν τότε στην Ελλάδα ταυτίστηκαν από τους κωνσταντινικούς με τον βενιζελικό πόλο, με αποκορύφωμα την κρίση των Νοεμβριανών του 1916, οπότε σε μια υπό κατοχήν Αθήνα από τους στρατούς, των Άγγλων και των Γαλλών εκτυλίχθηκε από τους επίστρατους πογκρόμ εναντίον τους και εκτελέσεις προσφύγων. Την ίδια περίοδο, η φιλομοναρχική κυβέρνηση είχε ήδη αρχίσει να μεταφέρει τους «ελληνογενείς» πρόσφυγες σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Σούδα της Κρήτης, όπου αποδεκατίζονταν από την πείνα και τις αρρώστιες. Τα γεγονότα αυτά διαμόρφωσαν ένα συλλογικό ψυχικό τραύμα, που διαχύθηκε εφεξής στο σύνολο των Μικρασιατικών προσφύγων. Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο, προκάλεσαν τη διαμόρφωση μιας «παραταξιακής συνείδησης».

Επιπλέον, το κωνσταντινικό κράτος πρόβαλλε συνεχώς γραφειοκρατικά προσκόμματα στους πρόσφυγες¹¹⁸, ενώ αντίθετα η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης, εκτός των άλλων, μερίμνησε για την περίθαλψη των προσφυγικών

¹¹⁶ Στις 21 Οκτωβρίου 1915 ο Ελ. Βενιζέλος έλεγε στη Βουλή πως η πολιτική του αποτελούσε «εκπλήρωσιν [...] υποχρέωσης προς τους αλύτρωτους αδελφούς και [...] αναγκαίον προαπαιτούμενον του αμείνητου κράτος τούτου βιώσιμον», Εφημερίς *Συζητήσεων Βουλής*, 21 Οκτωβρίου 1915, σ. 554 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017). Στο εξής: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*.

¹¹⁷ Αγγ. Βλάχος, *Καθημερινή*, 12/10/1920, στο Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μελέτες και κείμενα της περιόδου 1909-1920*, Αθήνα 1982, σ. 90-92. Στο εξής: *Μελέτες και κείμενα της περιόδου 1909-1920*. 287 Στην απογραφή του 1928 σε όλη τη χώρα καταγράφονται 151.892 πρόσφυγες που είχαν φτάσει στην Ελλάδα πριν από την Καταστροφή. Επίσης: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 182

¹¹⁸ Μ. Νεγρεπόντης προς Βενιζέλο, 4 Ιουνίου 1914, ΑΕΒ, φάκ. 99 (στο: Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 187

μαζών που είχαν συρρεύσει στη Θεσσαλονίκη, ιδρύοντας την Ανωτάτη Διεύθυνση Περιθάλψεως (αργότερα Υπουργείο Περιθάλψεως). Επίσης η ίδια κυβέρνηση, το

1917, ενώ μαινόταν ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, θεσμοθέτησε την αγροτική μεταρρύθμιση, που υποσχόταν την αποκατάσταση και των ακτημόνων γηγενών αλλά και των προσφύγων στη βόρειο Ελλάδα¹¹⁹

Μετά την Καταστροφή του 1922, οι πρόσφυγες απέδωσαν την ευθύνη για τον ξεριζωμό τους στο βασιλιά Κων/νο και στην κυβερνητική διαχείριση των αντιβενιζελικών που πήραν την εξουσία μετά τις εκλογές του 1920¹²⁰. Χαρακτηριστικά, ο Χένρι Μοργκεντάου, αναφερόμενος στις αντιμοναρχικές αντιλήψεις των προσφύγων, λέει ότι: «Οι πρόσφυγες υφίσταντο μια πολύ σκληρή δοκιμασία και -όχι αδικαιολόγητα- απέδιδαν εν πολλοίς την ευθύνη για τα δεινά τους στα σφάλματα του ισχυρογνώμονα (sic) Κωνσταντίνου. Έκριναν τη βασιλεία από τα αποτελέσματά της και φυσικά τα δεινά των ιδίων δεν αποτελούσαν καλές συστάσεις για μια μοναρχική κυβέρνηση. Επιπλέον, καθώς δεν είχαν ζήσει προηγουμένως στην Ελλάδα, δεν είχαν τη συναισθηματική πρόσδεση με τη βασιλεία ως σύμβολο της χώρας, που εξακολουθούσε να εμπνέει τη φαντασία πολλών γηγενών Ελλήνων. Αντιμετώπιζαν σχεδόν όλοι με απέχθεια το μοναρχικό σύστημα. Οι περισσότεροι ήταν φλογεροί βενιζελικοί, αλλά ήταν εξίσου φλογεροί δημοκρατικοί και δεν θ' ακολουθούσαν τον Βενιζέλο σε κάποιον ενδεχόμενο συμβιβασμό του με το θρόνο»¹²¹.

Η αντιμοναρχική τους στάση ισοδυναμούσε βέβαια με την παθιασμένη υποστήριξή τους στο πολίτευμα της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Οι πρόσφυγες από τα μικρασιατικά παράλια και τη βορειοδυτική Μ. Ασία που έφτασαν στην Ελλάδα ακολουθώντας τον ελληνικό στρατό, οι πρόσφυγες της Ανατολικής Θράκης που έφτασαν τον Οκτώβριο και οι Ανταλλάξιμοι (190.000) που έφτασαν στη χώρα

¹¹⁹ Νίκος Ανδριώτης, Στα χρόνια του Βενιζέλου... Εσωτερική και εξωτερική πολιτική – Οικονομία - Εκπαίδευση - Πολιτισμός, «Ο βενιζελισμός και οι πρόσφυγες», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, ΥΠΔΒΜΘ, Αθήνα 2010, σ. 122

¹²⁰ Επίσης, οι πρόσφυγες θεωρούσαν ότι την ώρα της Καταστροφής αφέθησαν ανυπεράσπιστοι από την ελληνική διοίκηση στην εκδικητική manía των Τούρκων εθνικιστών. Ο Γ. Δαφνής παραθέτει σχετικά έναν αποκαλυπτικό διάλογο του Υπατού Αρμιοστή Σμύρνης Αρ. Στεργιάδη με τον Γ. Παπανδρέου λίγο πριν την Καταστροφή τη ζΣμύρνης: «Στεργιάδης: Βλέπω την κατάρρευση Παπανδρέου: Και γιατί δεν ειδοποιείς τον κόσμο να φύγει; Στεργιάδης: Καλύτερα να μείνουν εδώ, να τους σφάζει ο Κεμάλ, γιατί αν πάνε στην Αθήνα, θα ανατρέψουν τα πάντα...» (Γ. Δαφνής, Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940, τ. Α', σ. 16). Επιπλέον, η κυβέρνηση Γούναρη-Πρωτοπαπαδάκη είχε ψηφίσει τον νόμο 2870/1922 που απαγόρευε στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Μ. Ασίας την εγκατάλειψη του μικρασιατικού εδάφους και την άφιξή τους στην Ελλάδα

¹²¹ Henry Morgenthau, *ό.π.*, σ. 215-216.

ύστερα από την επικύρωση της Σύνθηκης για την μετακίνηση (ανταλλαγή) των πληθυσμών της Λοζάνης ανέμεναν από τον βενιζελικό πολιτικό κόσμο να τους συνδράμει, να καλύψει τις πρώτες στοιχειώδεις ανάγκες τους και στη συνέχεια να υλοποιήσει την αποκατάστασή τους στη νέα πατρίδα. Άλλωστε, για δέκα χρόνια, τα πρώτα δύσκολα χρόνια της εγκατάστασης, εναλλάσσονταν στην εξουσία δυνάμεις του βενιζελικού πολιτικού κόσμου, με απόληξη την τετραετία 1928-1932 της τελευταίας κυβέρνησης Βενιζέλου.

Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέλαβε τον ιστορικό ρόλο της προστασίας και της αποκατάστασης των προσφύγων και προσπάθησε μάλιστα να τον μονοπωλήσει όσο είχε την εξουσία, ως το 1933. Στις εκλογές του 1928 σε έναν προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη δήλωνε στο ακροατήριο -πιθανότατα σε μεγάλο μέρος του προσφυγικής προέλευσης- ότι στις προτεραιότητές του ήταν η ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Οι πρόσφυγες εναπόθεταν λοιπόν όλες τις ελπίδες τους για επιβίωση και για πιο ανθρώπινη ζωή στο Κόμμα Φιλελευθέρων ή στα άλλα βενιζελογενή κόμματα και εκεί εξέφραζαν τα παράπονά τους ή διατύπωναν τα αιτήματά τους. Άλλωστε δεν είχαν καμία δυνατότητα πρόσβασης στην αντιβενιζελική παράταξη.

Ταυτόχρονα δεν ήταν άνευ σημασίας η διάχυτη συναισθηματική σύνδεση των προσφύγων με τον Κρητικό πολιτικό. Ο ίδιος επιδίωκε και τροφοδοτούσε αυτή τη σχέση επιδιώκοντας να έχει προσωπική επαφή με τον προσφυγικό κόσμο, και παράλληλα την εκμεταλλευόταν όταν δυσκολευόταν να ικανοποιήσει τα προσφυγικά αιτήματα. Αυτή η συναισθηματική ταύτιση των προσφύγων με τον Βενιζέλο έπαιρνε ενίοτε το χαρακτήρα της θρησκευτικής λατρείας στον «χαρισματικό ηγέτη», το σύμβολο της, πρόωρα χαμένης, «Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Με ψυχολογικούς όρους, ο Βενιζέλος αποτέλεσε ένα είδος «σωτήρα» για πληθυσμούς ξεριζωμένους, στα όρια της επιβίωσης και στο έλεος της ανάγκης, ένα είδος αναπλήρωσης για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν στον τόπο εγκατάστασης. Μια απόδειξη για αυτή τη σχέση προσωπολατρίας με το βενιζελισμό είναι ότι οι πρόσφυγες υπερψήφισαν τους άλλους ηγέτες των βενιζελικών κομμάτων, ακόμα και αυτό τον πρωτεργάτη της αβασίλευτης δημοκρατίας Αλ. Παπαναστασίου, μόνο όταν δεν συμμετείχε στις εκλογές ο Βενιζέλος. Η σχέση αυτή κλονίστηκε βέβαια από το 1930 και ύστερα, αλλά άντεξε μέσα στο χρόνο αποτελώντας, θα έλεγε κανείς, και στοιχείο της προσφυγικής ταυτότητας και μνήμης.

Το προσφυγικό εκλογικό σώμα είναι αλήθεια ότι αποτέλεσε ρυθμιστικό παράγοντα στα εκλογικά αποτελέσματα του Μεσοπολέμου και έκρινε τους πολιτικούς συσχετισμούς. Μάλιστα οι πρόσφυγες αποτέλεσαν μια από τις ελάχιστες σταθερές στην πολιτική αστάθεια της ταραγμένης δεκαετίας του 1920¹²². Άμα τη αφίξει τους, σύμφωνα με τον όρο στη Σύμβαση (συνθήκη) της Λοζάνης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, αποκτούν πολιτικά δικαιώματα. Η αιφνίδια αυτή μεταβολή, που τροποποιούσε ριζικά τους υπάρχοντες πολιτικούς συσχετισμούς, ήταν χωρίς προηγούμενο στην κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδας.

Η πρόταση για να αποκτήσουν αμέσως πλήρη πολιτικά δικαιώματα ανήκε φυσικά στους βενιζελικούς ως ένα σημαντικό βήμα για την ενσωμάτωσή τους. Από την άλλη πλευρά, οι αντιβενιζελικοί αμφισβητούσαν τη νομιμότητα της προσφυγικής ψήφου και ζητούσαν ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους για τους πρόσφυγες, όπως υπήρχαν για πολλές ομάδες πληθυσμιακές, όπως το μουσουλμανικό στοιχείο της δυτικής Θράκης και οι Εβραίοι. Η σύγκρουση για το εκλογικό δικαίωμα των προσφύγων ήταν από τις πιο σκληρές σε όλο τον Μεσοπόλεμο, η οποία ανατροφοδοτούσε το κλίμα του Διχασμού και αναζωπύρωνε σε κάθε εκλογική αναμέτρηση τη διάσταση γηγενών προσφύγων.

Η ανταγωνιστική απέναντι στους πρόσφυγες στάση της αντιβενιζελικής παράταξης μοιάζει λογική αν σκεφτεί κανείς πως στην προσφυγική ψήφο οφειλόταν το γεγονός ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων βρισκόταν για μια δεκαετία αδιάλειπτα στην εξουσία και οι αντιβενιζελικοί ήταν αποκλεισμένοι. Μάλιστα, αυτή την ανατροπή στην ισορροπία δυνάμεων που είχε επικρατήσει μετά τον Διχασμό, η αντιβενιζελική προπαγάνδα έφτασε να την ερμηνεύει ως ένα σχέδιο του Βενιζέλου, που μεθόδευσε την Καταστροφή και έφερε στην Ελλάδα τους πρόσφυγες, αυτή την πολυπληθή στρατιά φανατικών οπαδών του, για να επικρατήσει πολιτικά και να εγκαθιδρύσει την «ογλοκρατία». Το 1936 ο πιο δυναμικός εκφραστής του αντιπροσφυγικού ρεύματος, η εφημερίδα «Ελληνικόν Μέλλον» (13/2/1936), έγραφε πως «Ήξευρεν ο βενιζελισμός τι έκαμνεν όταν παρέδωσε διά της ατίμου προδοσίας του τη Μικρασίαν εις τους Τούρκους και έφερεν εδώ 'πρόσφυγας' τους μικρασιατικούς πληθυσμούς».

¹²²Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα», σ. 164.

Οι αντιβενιζελικοί επιπλέον εμφανίζονται να αμφισβητούν την ικανότητα των προσφύγων να γίνουν ισότιμοι πολίτες, και κορυφαίες εφημερίδες όπως η «Καθημερινή» προτείνει να μην τους δοθούν πολιτικά δικαιώματα. Η εφημερίδα «Τα Χρονικά»¹²³ επανέλαβε αυτές τις προτάσεις στο κύριο άρθρο της 4ης Οκτωβρίου 1922. Η κατανομή των εκλογικών περιφερειών με σκοπό να αξιοποιηθεί η προσφυγική ψήφος ενέτεινε τις επιθέσεις των αντιβενιζελικών.

5.2. Η απουσία προσφυγικών κομμάτων

Ερμηνεία χρειάζεται το γεγονός πως, παρ' ότι ταυτόχρονα με την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα και πρόσβαση στην κεντρική πολιτική σκηνή, δεν δημιουργήθηκαν αμιγώς προσφυγικά κόμματα με διάρκεια και απήχηση στον προσφυγικό πληθυσμό.

Η γενικότερη τάση ήταν να μην περιχαρακωθούν και διαφοροποιηθούν ως ιδιαίτερη κατηγορία, ενωμένοι στην κοινή βάση των χαμένων πατρίδων τους, αλλά επιδίωκαν να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία ως ισότιμοι πολίτες. Η πολιτική τους συμπεριφορά υπαγορευόταν από δύο στοχεύσεις, που λειτουργούσαν παράλληλα και βρίσκονταν σε ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ τους, αν δεν ήταν ανταγωνιστικές σε συγκεκριμένες συγκυρίες: από τη μια εντάσσονται στις υπάρχουσες πολιτικές ομαδοποιήσεις (βενιζελικοί, δημοκρατικοί) και κόμματα και από την άλλη προωθούν τα συμφέροντά τους ως προσφύγων μέσω δικών τους βουλευτών, συλλόγων, μηχανισμών.

Επίσης, αρχίζουν και προβάλλουν διαυγέστερες οι κοινωνικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις εντός του προσφυγικού σώματος, και έτσι η πολιτική συμπεριφορά τους, όσο προχωρά η διαδικασία ενσωμάτωσης, αντιστοιχεί περισσότερο στην κοινωνική τους θέση και λιγότερο στην καταγωγή τους¹²⁴.

Κατά την πρώτη περίοδο είχε σχηματιστεί η «Ανεξάρτητη Προσφυγική Ομάδα»(Α.Π.Ο.) στη Βουλή, και επίσης έγιναν κάποιες απόπειρες, με το (Κ.Α.Π.) Κόμμα Αποκατάστασης Προσφύγων το έτος 1924, και το Ριζοσπαστικό κόμμα το 1926. Η πρωτοβουλία για αποστασιοποίηση από τον βενιζελισμό τότε εκδηλώθηκε λόγω της δυσαρέσκειας των προσφύγων για την ακύρωση της εκλογικής νίκης του

¹²³ Εφημερίδα προσκείμενη στους Ελευθερόφρονες (διευθυντής: Στάθης Γ. Καραβίας, Κώστας Γ. Κοτζιάς, αρχισυντάκτης: Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου), στο: GunnarHering, *ό. π.*, σ. 1107, υποσ. 235).

Μηνά Πατρικίου στην πόλη της Θεσσαλονίκης από τον Πάγκαλο και βέβαια των πάμπολλων προβλημάτων της αποκατάστασής τους. Ήταν μια στιγμή που αμφισβητήθηκε φανερά η πολιτική τους παρουσία στη χώρα, παρ' ότι ήταν νομικά κατοχυρωμένη, από το σύνολο του πολιτικού κόσμου και αναδείχθηκε η εκμετάλλευση της προσφυγικής ψήφου από τη βενιζελική παράταξη. Οι πρόσφυγες έτσι αισθάνονταν «μια ευτελής αγέλη εριφίων που άγεταιταπεινώς και φέρεται ένθεν και ένθεν προκειμένου να συντελέση εις την κομματικήν επικράτησιν των εκμεταλλευτών του».

Η συσπείρωσή τους βέβαια γύρω από «δικά τους» προσφυγικά κόμματα θα τους απάλλαζε από τις δεσμεύσεις που δημιουργούσε η πρόσδεσή τους στα κόμματα της εποχής και στο διπολισμό και έτσι θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στην προώθηση των προσφυγικών συμφερόντων¹²⁵. Οι επικεφαλής των κομμάτων αυτών, για να πείσουν τους συμπατριώτες τους να αποδεσμευτούν από το βενιζελισμό, τόνιζαν τις παραλείψεις των βενιζελικών κυβερνήσεων εις βάρος τους και επίσης ότι η διάκριση γηγενών-προσφύγων ήταν μια τεχνητή κατασκευή των βενιζελικών για να καρπώνονται την προσφυγική ψήφο. Τελικά όμως οι σχηματισμοί αυτοί δεν βρήκαν ευρεία υποστήριξη ανάμεσα στον προσφυγικό πληθυσμό και ταυτόχρονα, λόγω της διασποράς της προσφυγικής εγκατάστασης, ήταν ανέφικτος στόχος η αυτοδύναμη εκλογική δύναμη ενός προσφυγικού κόμματος και η επίτευξη αυτόνομης παρουσίας του στην ελληνική Βουλή. Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην χώρα μας, ευνοούσαν τους συνδυασμούς των Φιλελευθέρων¹²⁶.

Έτσι μετά τη βραχύβια αυτή προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης και πολιτικής χειραφέτησης των προσφύγων, συνέχισαν να διεκδικούν τα αιτήματά τους και να πιέζουν για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους μέσω των υπαρχόντων κομμάτων, άθυρμα στις πολιτικές σκοπιμότητες του Διχασμού στον Μεσοπόλεμο.

Δευτερευόντως, η πολιτική τους στάση διαμορφώθηκε και εκφράστηκε μέσα στις δεδομένες πολιτικές συνθήκες που ίσχυαν κατά την εγκατάστασή τους: η πόλωση του Εθνικού Διχασμού, κυρίαρχο χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου, τους

¹²⁴ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σ.89

¹²⁵ Παρά τις διαφορές τους, τα κοινά αιτήματα που προωθούσαν ήταν η ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η μεγαλύτερη ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, η στήριξη των αγροτών και πάνω απ' όλα η άμεση απαλλοτρίωση και η απόδοση στους πρόσφυγες όλων των κτημάτων που ήταν απαραίτητα για την αποκατάστασή τους (Παμπροσφυγική, 12/6/1926).

¹²⁶ Σε όλο τον Μεσοπόλεμο οι αντιβενιζελικοί κατηγορούσαν τους αντιπάλους τους για αλλοίωση της σύνθεσης του εκλογικού σώματος με αλλαγή των ορίων των εκλογικών περιφερειών ώστε να πετύχουν το επιθυμητό εκλογικό αποτέλεσμα.

ανάγκαζε να διαλέξουν μία πλευρά και απέκλειε κάθε φυγόκεντρη πολιτική πρωτοβουλία. Επιπλέον, η ιδέα ότι η προσφυγιά τους ήταν προσωρινή, τουλάχιστον ως το τέλος της δεκαετίας του '20, και ο καθημερινός αγώνας της επιβίωσης τους εμπόδιζαν από το να έχουν μια πιο ενεργητική παρουσία και συμμετοχή στα κοινά¹²⁷.

Η αδυναμία αυτόνομης πολιτικής παρουσίας των προσφύγων πιστοποιείται και από το γεγονός ότι ο προσφυγικός Τύπος δεν απέκτησε τη δυναμική που περίμενε ότι θα έχει κάποιος, αν σκεφτεί τον αριθμό τους και τον επείγοντα χαρακτήρα των αιτημάτων τους.

5.3. Οι επιπτώσεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης του 1930

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση, παρ' ότι θεωρείται ένα μεγάλο επίτευγμα της τελευταίας βενιζελικής κυβέρνησης και του ίδιου του Βενιζέλου, στην Ελλάδα προκάλεσε ένα μεγάλο κύμα αντιδράσεων, κυρίως ανάμεσα στους οπαδούς του. Ιδίως οι πρόσφυγες είδαν τα συμφέροντά τους να θυσιάζονται οριστικά προς όφελος της ειρήνης και άλλων εθνικών σκοπιμοτήτων. Το πιο σημαντικό, μετά την ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930 οι σχέσεις με το βενιζελισμό κλονίστηκαν, με αποτέλεσμα να εκδηλωθούν φυγόκεντρες τάσεις από τον προσφυγικό κόσμο, οι οποίες είχαν μακροπρόθεσμες συνέπειες για τους πολιτικούς συσχετισμούς της δεκαετίας του '30.

Μια πρώτη εκδήλωση κρίσης στη σχέση των προσφύγων με τον Βενιζέλο σημειώθηκε στις γερουσιαστικές εκλογές του 1929. Ήδη είχαν ξεκινήσει οι διεργασίες για την ελληνοτουρκική προσέγγιση και την επίλυση των οικονομικών διαφορών με την Τουρκία, οι οποίες σχετίζονταν κυρίως με τις ανταλλάξιμες περιουσίες και τις υποχρεώσεις της μιας χώρας προς την άλλη. Η ελληνική πλευρά και ο Βενιζέλος κινούνταν στην κατεύθυνση της συμφωνίας με την Τουρκία για συμψηφισμό των οφειλών των δύο χωρών, χωρίς παράλληλα να αποδοθεί στους πρόσφυγες από το ελληνικό κράτος το υπόλοιπο της αποζημίωσης για το σύνολο της περιουσίας τους¹²⁸. Οι σχετικές φήμες που κυκλοφορούσαν προκάλεσαν την έντονη δυσαρέσκεια των προσφύγων. Η δυσαρέσκεια αυτή ανησυχούσε ιδιαίτερα τον

¹²⁷ Κώστας Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 166.

¹²⁸ Μια προκαταβολή της αποζημίωσης, ύστερα από μια διαδικασία προσωρινής εκτίμησης των περιουσιών, τους είχε καταβληθεί το 1926, λίγο από πριν τις εκλογές, αλλά με παρακράτηση του 25% από την Εθνική Τράπεζα.

Βενιζέλο γιατί μπορούσε να προκαλέσει την πολιτική τους μεταστροφή, με μοιραίες συνέπειες για την ισχύ των Φιλελευθέρων.

Τις παραμονές των γερούσιαστικών εκλογών του 1929 ο προσφυγικός κόσμος διχάστηκε. Από τη μια πλευρά η προσφυγική οργάνωση ΠΟΑΔΑ (Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξιμών) έβαλλε κατά του Βενιζέλου με την κατηγορία της προδοσίας για τα προσφυγικά συμφέροντα και παρακινούσε τον προσφυγικό κόσμο σε αποχή. Άλλες προσφυγικές οργανώσεις όμως διαφοροποιήθηκαν και προέτρεπαν τους πρόσφυγες να ψηφίσουν. Τελικά στις εκλογές της 21ης Απριλίου 1929 οι Φιλελεύθεροι κέρδισαν το 54,85% των ψήφων και 72 από τις 92 έδρες, ενώ η συμμετοχή των προσφύγων ήταν αθρόα. Σύντομα, η επόμενη δοκιμασία στη σχέση των προσφύγων με τον βενιζελισμό ήταν η επικύρωση στη Βουλή του οικονομικού συμφώνου στις 10 Ιουνίου 1930 που είχε υπογραφεί μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που προέβλεπε τον συμψηφισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών και την αμοιβαία απόσβεση των οφειλών μεταξύ των δύο χωρών. Όλοι,¹²⁹ και πολύ περισσότερο οι ίδιοι οι πρόσφυγες, γνώριζαν τη μεγάλη βαρύτητα, υλική και συμβολική, που είχε αυτή η συμφωνία. Σηματοδοτούσε τον οριστικό χαρακτήρα του ξεριζωμού τους, τη διάψευση δηλαδή των προσδοκιών για επιστροφή στη «χαμένη πατρίδα», και ταυτόχρονα τη διαιώνιση των προβλημάτων επιβίωσης και την παγίωση της χαμηλής κοινωνικής θέσης που είχαν ως πρόσφυγες στην Ελλάδα, χωρίς δυνατότητα συνεπώς να ανακτήσουν την παλιά οικονομική και κοινωνική τους ταυτότητα.

Το κρίσιμο σημείο εδώ ήταν η αντιμετώπιση των προσφύγων βουλευτών. Καθ' όλη τη διάρκεια της έντονης λογομαχίας, εκείνοι τόνιζαν και πάλι ότι όφειλε ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός να αντικαταστήσει τον τουρκικό σε όλες τις υποχρεώσεις που προέβλεπε η σύμβαση ανταλλαγής για τις ανταλλάξιμες περιουσίες. Την ιδέα αυτή ο Βενιζέλος την είχε ήδη αποκρούσει σθεναρά από την περίοδο των γερούσιαστικών εκλογών του 1929, θεωρώντας ότι με το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων το ελληνικό κράτος εκπληρώνει τις υποχρεώσεις του απέναντι στους πρόσφυγες, αφού επιπλέον κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε κατάρρευση τον κρατικό προϋπολογισμό.

¹²⁹ Η σπουδαιότητά της φαίνεται και από το γεγονός ότι η αγορά του Βενιζέλου στη Βουλή τυπώθηκε σε σχεδόν 200.000 αντίτυπα, που διανεμήθηκαν μέσω της Λέσχης Φιλελευθέρων της Αθήνας: 100.000 για τη Μακεδονία, 50.000 για τη Θράκη και 34.000 για την περιοχή της πρωτεύουσας. (Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, σ. 207).

Ο μόνος βουλευτής που κατήγγειλε ανοιχτά την πολιτική του Βενιζέλου ήταν ο πρόεδρος της ΠΟΑΔΑ Μ. Τσιγδέμογλου, που κάλεσε τους πρόσφυγες σε αντίσταση και απείλησε μάλιστα ότι θα προσφύγει στην ΚτΕ. Είναι χαρακτηριστική για τη φορτισμένη ατμόσφαιρα που επικράτησε κατά τη συζήτηση και για την κατάσταση πνευμάτων η απειλή του Βενιζέλου προς όποιον προσέφευγε στην ΚτΕ για ποινική δίωξη με βάση το γνωστό Ιδιώνυμο¹³⁰. Από την άλλη, εκδηλώθηκε μια κίνηση εκ μέρους των προσφύγων βουλευτών, με επικεφαλής τον βουλευτή του κόμματος των Προοδευτικών και πρώην υπουργό Προνοίας Μιχάλη Κύρκο, για αποχώρηση των προσφύγων βουλευτών από τα βενιζελικά κόμματα και σχηματισμό ανεξάρτητης προσφυγικής ομάδας στη Βουλή που θα προωθούσε τα ιδιαίτερα προσφυγικά συμφέροντα. Τελικά όμως όλοι οι Φιλελεύθεροι βουλευτές υπερψήφισαν το σύμφωνο και η αποσκίρτηση από τη βενιζελική παράταξη δεν πραγματοποιήθηκε.

Βέβαια, ο προσφυγικός κόσμος παρέμενε διχασμένος απέναντι στις εξελίξεις. Στα τέλη Οκτωβρίου 1930, πριν από το ταξίδι του Βενιζέλου στην Άγκυρα, οι προσφυγικές οργανώσεις διοργάνωσαν συλλαλητήρια και έστειλαν επιστολές διαμαρτυρίας προς τον Βενιζέλο αλλά και τον Ινονού, ζητούσαν την επίλυση των προσφυγικών ζητημάτων στη βάση του δικαίου και της ηθικής, αλλιώς φιλία, μεταξύ των δύο λαών σύμφωνα με αυτούς, απέβαινε κενή περιεχομένου και ασταθής.³³¹ Οι εκκλήσεις τους δεν εισακούστηκαν και έπρεπε πλέον να προσαρμοστούν στις νέες πραγματικότητες που δημιούργησε η ελληνοτουρκική προσέγγιση. Παρ' ότι στις σχέσεις με τον Βενιζέλο οι εκπρόσωποι των προσφύγων και ο ίδιος ο προσφυγικός κόσμος δεν επέλεξαν τη ρήξη και φάνηκε πως στις επόμενες εκλογές του 1932 στήριξαν οριακά τη βενιζελική και δημοκρατική παράταξη, η δυσαρέσκεια και η απογοήτευσή τους από τις εξελίξεις διατάραξε ανεπανόρθωτα τη σχέση τους με τον βενιζελισμό και έθεσε υπό αίρεση την άνευ όρων υποστήριξή του.

Τα επόμενα χρόνια, καθώς προχωρά η διαδικασία πολιτικής και κοινωνικής ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία και η ταυτότητα του «πρόσφυγα» ξεθωριάζει, θα διαφοροποιήσουν την πολιτική τους συμπεριφορά καθώς θα στραφούν και προς άλλες πολιτικές δυνάμεις, επηρεάζοντας καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του '30.

¹³⁰ Ελ. Βενιζέλος, Εφημ. *Συζητήσεων Βουλής*, 25 Ιουνίου 1930, σ. 1324.

Επίλογος

Κάνοντας μια αξιολόγηση των αποτρόπαιων γεγονότων που έλαβαν χώρα μετά την κατάρρευση του μετώπου, η Μικρασιατική καταστροφή είναι από τις πιο μεγάλες τραγωδίες που «έζησε» ο ελληνισμός και μας στιγμάτισε για πάντα σαν έθνος. Με τη συνθήκη της Λωζάνης (24 Ιουλίου 1923) και την άμεση υποχρέωση των δύο κρατών να προχωρήσουν στην μετακίνηση και ανταλλαγή των χριστιανικών και μουσουλμανικών κοινοτήτων, έπαψε να χτυπά η καρδιά του ελληνισμού στην Μικρά Ασία μετά από 2000 χρόνια και περίπου 1.500.000 απόκληροι έφτασαν στην μητέρα Ελλάδα κάτω από απελπιστικές συνθήκες. Το ελληνικό κράτος όπου βρισκόταν υπό το καθεστώς χρεοκοπίας, έπρεπε να μεριμνήσει άμεσα για την στέγαση και την περίθαλψη αυτού του τεράστιου πληθυσμού.

Οι Έλληνες της Ανατολής ενσωματώνουν μια ιστορία περίπου δύο χιλιάδων χρόνων και έτσι κλείνει ένα μεγάλο κεφάλαιο μιας μακροχρόνιας περιόδου. Μέσα στις φοβερές χρονικές στροφές η εγγύτητά του ήταν συντριπτική από κάθε πλευρά. Χαρακτηρίζεται η πιο μεγάλη εξέλιξη, ανάπτυξη και πρόοδος πληθυσμού σε περιοχή έξω από τον ηπειρωτικό κορμό. Η μικρασιατική τραγωδία ήταν το αποτέλεσμα της καταπίεσης όλων των κυβερνήσεων της Ελλάδας εκείνη την περίοδο για να εξυπηρετήσει την οικονομική, πολιτική και βασική διασύνδεση, των δυνάμεων των εποίκων της εποχής και ιδιαίτερα των Βρετανών που κυβέρνησαν το Κεντροανατολικό κομμάτι.

Η συγκέντρωση, φροντίδα και αποκατάσταση των εκτοπισμένων από τη Μικρά Ασία ήταν μια έκταση που επηρέασε άμεσα και με διαφορετικούς τρόπους την Ελλάδα εν μέσω του Μεσοπολέμου. Ο οικισμός των εκτοπισμένων ήταν ιδιαίτερα εμφανής σε όλα τα επίπεδα της εθνικής ζωής. Η Ελλάδα με τους απόκληρους ήταν ένα αχρησιμοποίητο έθνος. Το απομονωμένο ελληνικό κράτος, λόγω του απόκληρου κύματος που κατέκλυσε το έθνος, ενώ βρήκε πρωτοφανή καθήκοντα, αφού έπρεπε να αντιμετωπίσει τον πληθυσμό του εξαιρετικού του. Η εγγύτητα των εκτοπισμένων οδηγεί σε εξαγριωμένο ανταγωνισμό με τους ντόπιους στο πλαίσιο της διαφήμισης εργασίας, στο πλαίσιο της προσπάθειας να εξασφαλιστεί η άφιξη, αλλά επιπλέον σε ολόκληρη την κλίμακα των εμπορικών ασκήσεων. Ο κοινωνικός διαχωρισμός είναι σαφής μέσα στις εμφανίσεις του τρόπου ζωής καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Το κύριο επιτακτικό αποτέλεσμα της εισόδου των απόκληρων ήταν η ρύθμιση ενός ομοιογενούς εθνικού κράτους.

Στην ραγδαία αύξηση του πληθυσμού στην Ελλάδα κατά 18%, οδήγησε δραστικά στις αλλαγές, στις μορφές αστικοποίησης. 60% των απόκληρων εγκαταστάθηκαν εντός των τριών μεγάλων πόλεων: Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη και το λιγότερο ποσοστό στην Πελοπόννησο¹³¹.

Οι εκτοπισμένοι άλλαξαν το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο μέσα στην Αθήνα, όπου στην εξέγερση του '22 οι αντιβενιζελικοί είχαν τη μερίδα του λέοντος, παρέχοντας γενική υποστήριξη στην παράταξη του Βενιζέλου, δηλαδή στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Η στάση αυτή έγινε εξαιτίας της αναγνώρισης των ανθρώπων αυτών να εκπληρώσουν θεμελιώδεις αναζητήσεις, μέσω της κρατικής μηχανής, η οποία εποπτεύεται από τον πολιτικό κόσμο του Βενιζελικών. Η τραγική κατάσταση της οικονομίας της χώρας δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την ραγδαία αύξηση των ανθρώπων της. Η δέσμευση αποζημίωσης των νεοεισερχομένων, όπως επιβάλλεται από τον διακανονισμό του εμπορίου, η απαίτηση για την αποκατάστασή τους και η υποστήριξη αυτών των ατόμων στο πλαίσιο της διαχείρισης της παραγωγής, αποτελούν τρία κρίσιμα στοιχεία του ζητήματος. Τα βασικά περιουσιακά στοιχεία θα αντληθούν από εξωτερικό δανεισμό. Αυτό έγινε μετά από ένα πρόγραμμα π σκοπό είχε την αποκατάσταση και τη δημιουργία μικροκαλλιεργητών και την πρόοδο της αγροτιάς, το οποίο συμβαδίζει με τη μη επίτευξη μιας συγκεκριμένης προσέγγισης μηχανικής βελτίωσης. Εισήχθη μεταρρύθμιση στο θέμα των απαλλοτριώσεων και τέθηκε η βάση της παραγωγής. Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έγιναν πολλές περισσότερες.

Ο κυριότερος κρίσιμος αντίκτυπος της εισροής προσφύγων επιδείχθηκε στο πλαίσιο της επέκτασης και της ενίσχυσης των γεωργικών επιχειρήσεων, καθώς και στη δημιουργία επιχειρήσεων-πλαισίων. Η επίδραση στον τομέα του εμπορίου ήταν ότι η εσωτερική βιτρίνα επεκτάθηκε με την επέκταση ενός τεράστιου αριθμού αγοραστών, και ταυτόχρονα από τον αστικό πληθυσμό προσφύγων, η φθηνή εργασία επεκτάθηκε και οι χαρισματικές ειδικευμένοι εργαζόμενοι. Η δέσμευση των εκτοπισμένων στο πλαίσιο του τμήματος ανταλλαγών ήταν πιο ζωτικής σημασίας. Η εκπαίδευση των εκτοπισμένων της Μικράς Ασίας ήταν προϋπόθεση εθνικής

¹³¹ Το μεγαλύτερο ποσοστό κατείχε το Αίγιο με 17,3%, η Καλαμάτα με 12,4%, το Άργος με 12,2% και η Πάτρα με 10,8%, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό είχαν τα Φιλιατρά με 0,9%, η Αμαλιάδα με 2,5% και η Σπάρτη με 3,8%.

παρουσίας. Η είσοδος της Μικράς Ασίας απογείωσε την ελληνική γραφή και τη βελτίωσε με αχρησιμοποίητα συστατικά. Ως προς την αντιμετώπιση αλλά και την επανεγκατάσταση των απόκληρων δεν ήταν ζητήματα μόνο φιλοδοξίας αλλά και πολιτικής αποφυγής. Το έργο και η δέσμευση του κράτους των Ελλήνων και των εξωτερικών πιέσεων μπορεί να απεικονιστεί ως αποτελεσματικό.

Το φθινόπωρο του '14, μετά την εμπλοκή της Τουρκίας στον Μεγάλο Πόλεμο, οι Οθωμανοί άρχισαν να διώκουν τον χριστιανικό πληθυσμό στη Μικρά Ασία και το πρώτο κύμα των προσφύγων έφτασε στην Καλαμάτα από τα Δαρδανέλια. Αν κρίνουμε από τα δημοσιεύματα των τοπικών ΜΜΕ, δεν σημειώθηκαν ιδιαίτερες αναταραχές στην Καλαμάτα. Η πρόσθετη εργασία, πολλοί από τους οποίους είναι ειδικευμένοι τεχνίτες, είναι αρκετά ευπρόσδεκτη. Εικασίες, κουτσομπολιά, ελλείψεις τροφίμων, λοιμώξεις όπως ελονοσία, μηνιγγίτιδα και πολλά προβλήματα ακόμα που σημάδεψαν αυτή την περίοδο. Αυτό επειδή, μετά τη μεγάλη μικρασιατική τραγωδία και την αναγκαστική ανταλλαγή- μετακίνηση πληθυσμών, στα τρία χρόνια 1922-1925, πλήθος προσφύγων ήρθε στη Μεσσηνιακή γη. Η πόλη της Καλαμάτας δεν έγινε ποτέ προσφυγική πόλη όπως η Θεσσαλονίκη ή η Αθήνα. Λειτουργεί πιο πολύ ως ενδιάμεσο σημείο διαμονής για τη μετακίνηση αυτών των πληγέντων πληθυσμών.

Η έξοδος των προσφύγων μετά από την μικρασιατική καταστροφή και η άφιξη των 2205 ατόμων στη Μεσσηνιακή πρωτεύουσα την Καλαμάτα αλλά και την Μεσσήνη με βάση τα στοιχεία που καταγράφηκαν στο αρχείο της Διεύθυνσης Κοινωνικής Πρόνοιας του νομού Μεσσηνίας παρουσιάζεται η άμεση αποκατάσταση τους με την φροντίδα στέγασης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.

Η επιτυχία προέρχεται από την καλή διαχείριση και τη διανομή 63 εργασιών που απασχολούνται σε μεμονωμένες επιχειρήσεις όπως οικισμός, κτηματογράφηση, μηχανοκαλλιέργεια, πρότυπα προμηθειών και ταμεία. Ένας ακόμη λόγος που πέτυχε είναι η σωστή διαχείριση αλλά και η κατανομή των πόρων για την αποτελεσματική επανεγκατάσταση των ανθρώπων αυτών. Επίσης, μια πιο προσεκτική ματιά αντιλαμβανόμαστε, τις προσωπικές ευπάθειες των προσφύγων στην αγροτική αποκατάσταση. Στην πραγματικότητα, η γη δόθηκε σε ανθρώπους που δεν ήξεραν την καλλιέργεια της γης και σε κάποιες περιπτώσεις τα ποιοτικά-ποσοτικά χαρακτηριστικά της που παραχωρήθηκε δεν ταίριαζαν με τον τύπο της γης που χρησιμοποιούσαν οι πρόσφυγες. Ταυτόχρονα, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων διαλύθηκε το 1930, αφήνοντας πολλούς πρόσφυγες χωρίς ιδιοκτησία.

Αυτές οι παραλείψεις δεν οφείλονται μόνο στο Συμβούλιο Αποκατάστασης Προσφύγων, αλλά αντικατοπτρίζουν και την αναποτελεσματικότητα της Ελλάδας.

Παρά τις ειλικρινείς προσπάθειες της κυβέρνησης σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο, ο κρατικός μηχανισμός που διαλύθηκε ως αποτέλεσμα του δεκαετούς και σχεδόν συνεχούς πολέμου δεν μπόρεσε να εδραιωθεί και να λειτουργήσει αποτελεσματικά.

Συμπερασματικά, η άφιξη των προσφύγων μπορεί να προκάλεσε ποικίλα προβλήματα άλλα ωφέλησε αρκετά την οικονομία του κράτους. Επιτεύχθηκαν οι σημαντικότεροι κοινωνικοί στόχοι για μεγάλο αριθμό Μικρασιτών, όπως ένταξή τους στην κοινωνία προκειμένου να αρθεί η πηγή της αστάθειας και της αστάθειας. Ο βίαιος ξεριζωμός συνέβαλε στην γενική σύμπτωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, βασισμένης σε τόσες ατομικές και συλλογικές τραγωδίες.

Τέλος, η στάση των Καλαματιανών απέναντι στον ανθρωπινό πόνο ήταν σπουδαία. Οι Καλαματιανοί εξέφρασαν την συμπόνια, την συμπαράσταση τους απέναντι στον ανθρωπινό πόνο των προσφύγων και κατά την Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και κατά την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου προσφέροντας στέγαση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και φροντίδα σε οικογένειες, παιδιά και ηλικιωμένους. Από την πρώτη κιόλας μικρή άφιξη των προσφύγων το 1914 δε αποτέλεσε έκρηξη στο Μεσσήνιο πληθυσμό και η ένταξή τους στη πόλη δεν προκάλεσε κοινωνικούς κραδασμούς και ανησυχίες. Μάλλον υπήρξαν ευπρόσδεκτα εργατικά χέρια και οι «άριστοι τεχνίται». Το 1922 αλλάζει η εικόνα της άφιξης των προσφύγων στο Καλαματιανό λιμάνι. Επί μια τριετία τα καράβια δε σταματούσαν να φέρνουν πρόσφυγες στο λιμάνι. Εν συνεχεία, μεταφερόντουσαν σε αποθήκες για να αποβιβαστούν και να μεταφερθούν πάλι σε άλλα λιμάνια και άλλα «προσφυγοφάγα κέντρα». Όσοι απέμεναν στην πόλη της Καλαμάτας τους αναλάμβαναν οι τοπικές αρχές καλύπτοντας τους βασικές ανάγκες όπως τροφή, στέγαση, φάρμακα κ.λπ.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Βιβλία Κίνησης Ασθενών του Αιγινήτειου Νοσοκομείου (1920-1940). Θ. Δημητρόπουλος, *Δημογραφική αποτύπωση των ασθενών του Αιγινήτειου Νοσοκομείου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου (1920-1940)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΜΠΣ «Ιστορική Δημο-γραφία», Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2011

Μηλίτση- Νίκα Αναστασία, Θεοφιλοπούλου- Στεφανούρη Χριστίνα, *Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας*, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008

2. Απομνημονεύματα, Ημερολόγια και Εκθέσεις Συγχρόνων

Ροδάς Μιχ., *Πως βλέπω την Ελλάδα (Πελοπόννησος- 1925)*, Αθήνα 1927

3. Εφημερίδες

Θάρρος

Παμπροσφυγική

Ριζοσπάστης

Σημαία

B. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αηδονίδης Α., *Δημογραφική μελέτη των ασθενών του Σανατορίου «Σωτηρία» 1918-1924*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΜΠΣ «Ιστορική Δημογραφία», Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2013

Ανωγιάτης-Pele, Δ., Δημόπουλος Ι., Μαυρέας Κ., «Η φυσική κίνηση του πληθυσμού στον αστικό χώρο της Ελλάδας κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας* 6, Κέρκυρα 2011

Βακαλόπουλος Απ., *Νέα ελληνική ιστορία. 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεώτερης και Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα 1997, τ. 2

Γιαννακόπουλος Γ., *Η προσφυγική Ελλάδα*, Αθήνα 1992

Γιανουλόπουλος Γ., 'Η ευγενής μας τύφλωσις'. *Εξωτερική πολιτική και 'εθνικά' θέματα από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή*, Αθήνα 1999

«Εκθεσις Πεπραγμένων» του Θεραπευτηρίου «Ο Ευαγγελισμός», του Νοσοκομείου «Γεωργίου Σταύρου & Γεωργίου Φουγκ» και του «Ταμείου Συντάξεων Προσωπικού» (για τα έτη 1927-1939). Βλ. Χ. Δημοπούλου, *Δημογραφική προσέγγιση της νοσηλευτικής κίνησης του Σανατορίου Πάρνηθας Γ. Σταύρου και Γ. Φουγκ κατά την περίοδο 1927-1939*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, ΜΠΣ «Ιστορική Δημογραφία», Ιόνιο Πανεπιστήμιο - Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2012

Ζολώτας Αναστάσιος Π., *Η Εθνική Τραγωδία. Πανεπιστήμιο Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α.), Τμήμα Πολιτικών Επιστημών και Δημοσίας Διοικήσεως*, Αθήνα 1995

Η Έξοδος, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, επιμέλεια Φ.Δ. Αποστολόπουλου, Γιάννη Μουρέλου, Αθήνα 1982, τ. 1

Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος, Αθήνα 2002, τ. 2

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αθήνα 2008, τ. 15

Κατής Κ., *Νοσοκομείο Νοσημάτων Θώρακος Αθηνών «Η Σωτηρία». Ιστορική μελέτη*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1984.

Κατσάπης Κ., «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *Πέρα από την Καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003

- Κατσάπης Κ., «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», *Πέρα από την Καταστροφή - Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 2003
- Κατσάπης Κ., «Το προσφυγικό ζήτημα», *Το 1922 και οι πρόσφυγες – Μια νέα ματιά*, Αθήνα 2011
- Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (Γενεύη 1926)*, Αθήνα 1997
- Κοπανάρης Φ., *Η Δημόσια Υγεία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1933
- Λάμπουρα Α., «Βίαιη μετακίνηση πληθυσμών και αποτελέσματα της παλιννόστησης των Ελλήνων προσφύγων 1921-1923», στα: *Τετράδια Ιστορικής Δημογραφίας 2* (Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2009)
- Λαμπιδής Γ., *Οι πρόσφυγες του 1922, η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*, Θεσσαλονίκη 1992
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 1989
- Λιάκος Αν., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1993
- Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922: Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα 2017
- Μαυρογορδάτος Γ., *1915, ο Εθνικός Διχασμός*, Αθήνα 2016
- Μαυρογορδάτος Γ., *Εθνικός διχασμός και μαζική οργάνωση: Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα 1996
- Μαργαρίτης Γ., «Οι Πόλεμοι» στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. 1900-1922. Οι Απαρχές*, Αθήνα 2002, τ. 1
- Μαρκεζίνης Σπ., «Πολιτική ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος», Αθήνα 1973, τ.4
- Μηλίτση-Νίκα Αν., Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη Χρ., Προσφυγικοί συνοικισμοί Καλαμάτας και Μεσσηνίας, Γ.Α.Κ.- Αρχαία Νομού Μεσσηνίας, Καλαμάτα 2008
- Μιχελή Λ., *Προσφύγων Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1992
- Πάγκαλος Γ., «Η μικροβιολογική εξέταση του ποσίμου ύδατος. Ο κολοβακτηριακός δείκτης των ποσίμων υδάτων της Ελλάδος», Η εν Αθήναις Ιατρική Εταιρεία, στα: *Πρακτικά των Συνεδριών του Έτους 1933*, Αθήνα 1933
- Παπαστεφανάκη Λ., «Άνδρες, γυναίκες, παιδιά και παιδίσκai...», Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστουφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας- Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2002

- Σάββας Κ., Καρδαμάτης Ι., *Η ελonoσία εν Ελλάδι και τα Πεπραγμένα του Συλλόγου (1914-1928). Σύλλογος προς Περιστολήν των Ελωδών Νοσημάτων*, Τυπογραφείον Π. Λεώνη, εν Αθήναις 1928
- Σαρηγιάννης Γ., *Αθήνα 1830-2000: εξέλιξη - πολεοδομία - μεταφορές*, Αθήνα 2000
- Σβολόπουλος Κ., *«Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945»*, Αθήνα 2008
- Σβορώνος Ν. Γ. *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1981
- Τζανακάρης Β., *Στο όνομα της προσφυγιάς: από τα δακρυσμένα Χριστούγεννα του 1922 στην Αβασίλευτη Δημοκρατία του 1924*, Αθήνα 2009
- Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, *Στέγασις αστών προσφύγων 1922. Το έργο της εξαετίας 1952-1957*, Αθήνα 1957
- Τσιάμης Κ., Τσακρής Α., «Η δυσεντερία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: ανάλυση των δεδομένων βασισμένη στο βιβλίο της πρώτης Ελληνίδας μικροβιολόγου, Αγγελικής Παναγιωτάτου, με τίτλο: *Τροπικών χωρών δυσεντερία και εντερίτιδες*», *Αρχεία Ελληνικής Μικροβιολογικής Εταιρείας* 55, 4 (2010)
- Χατζιωσήφ Χρ., «Κοινοβούλιο και δικτατορία», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Αθήνα 2003, τ. 2
- Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του Ελληνικού Κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999
- Χρήστου Θ., *Προσεγγίσεις στη Νεότερη Ελληνική Ιστορία. Από το Ρήγα Βελεστινλή (1757-1798) έως την εμπλοκή της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1940-1941)*, Αθήνα 2001
- Ψυρούκης Ν., *«Η Μικρασιατική Καταστροφή 1918-1923»*, Αθήνα 2000
- Ψυρούκης Ν., *Η Μικρασιατική καταστροφή. Η Εγγύς Ανατολή μετά τον πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1918-1923)*, Αθήνα 1982

Ξενόγλωσση

Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα 2008, τ. 2

Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής - Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006

Morgenthau H., *Η αποστολή μου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1994

Jones W., Withington E., *Malaria and Greek History, to which is Added the History of Greek Therapeutics and the Malaria Theory*, University of Manchester Press, Manchester 1909

Smith Lewellyn M. L., *Το όραμα της Ιωνίας, Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία 1919-1922*, Αθήνα 2002

Pagratis N, Tsiamis C., Mandyla M., Bampounis C., Anoyatis-Pele D, «Medical, demographical and social aspects of syphilis: the case of infected sex workers in Greece during Interwar», *Giornale Italiano di Dermatologia e Venerologia* 149, 4 (2014)

Περίληψη

Η εργασία αυτή επιχειρεί να προσεγγίσει την έννοια της προσφυγικής κρίσης μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, καθώς και την πολλά υποσχόμενη εκστρατεία που οδήγησε στην πυρπόληση της Σμύρνης, τις διαστάσεις και την πορεία που είχε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου (1922-1936), η οικονομική, κοινωνική και η πολιτική ένταξη των Μικρασιατών που κατέφθασαν το 1922 και εγκαταστάθηκαν στην Καλαμάτα και στην Πελοπόννησο γενικότερα. Δίχως να αποτελεί μια κλασική προσφυγούπολη, η παρουσία των προσφύγων, με την καθόλου αμελητέα αναλογία του 12.4% στον γενικό πληθυσμό, επηρέασε την κοινωνική, πολεοδομική και πληθυσμιακή πορεία της περιφέρειας.